ललित वाङ्मय ग्रंथमाला. वर्ष २. पु. २.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની

ટૂંકી વાર્ત્તાઓ.

અનુવાદક

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

અમદાવાદ.

પ્રકાશક

કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી.

અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૬ સને ૧૯૨૦

કિંમત ૧-૪-૦

આવૃત્તિ ૧ લી   પ્રત ૧૨૦૦

અમદાવાદ. જમાલપુર રોડ ધી "નટવર" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
ભોગીલાલ નારણદાસ બોડીવાળાએ છાપ્યું. અને
લલિત-વાઙ્મય ગ્રંથમાળાના મેનેજર, કૃષ્ણપ્રસાદ મણીશંકર
શાસ્ત્રીએ સાંકડીશેરી ખીજડાની પોળમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

આભાર-દર્શન.

ડા. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આ ટૂંકી વાર્તાઓનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવાની, પોતાની હમેશની ઉદારવૃત્તિ પ્રમાણે મને જે પરવાનગી આપી છે, તથા રા. કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રીએ પોતાની અનેકવિધ ઉદારતા તથા મમતાથી આ પુસ્તક લલિત વાઙ્મય ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો માટે પ્રકટ કર્યું છે, તે માટે હું તેમનો હમેશનો આભારી છું.

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રીપાઠી.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની

ટૂંકી વાર્તાઓ.

(૧)

માતાની પ્રાર્થના.

પાત્રોઃ—[રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર=અંધ કૌરવ નરેશ.

યુવરાજ દુર્યોધન તેમનો પુત્ર, જેણે દ્યુતમાં જીત્યાથી પોતાના પિત્રાઇ ભાઇઓ પાંડવોને વનમાં દેશપાર કર્યા છે અને તેમનું રાજ લઇ લીધું છે.

રાણી ગાંધારી=દુર્યોધનની માતા.]

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—તું જેને માટે યત્ન કરતો હતો તે તને મળ્યું છે.

દુર્યોધનઃ—મને વિજય મળ્યો છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—એથી તું સુખી થયો ?

દુર્યોધનઃ—હું વિજયી થયો છું.

ધૃતરાષ્ટ્ર—હું તને ફરીથી પૂછું છું. એક અવિભક્ત રાજ્ય મેળવવાથી તને શું સુખ મળ્યું ?

દુર્યોધનઃ—પિતાજી ક્ષત્રિયની તૃષ્ણા સુખ માટે નથી હોતી. વિજય માટે હોય છે—વિજયનો નીશો સખ્ત ઇર્ષ્યાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ચન્દ્રમાની છાતીમાં જેમ અકીર્તિમન્ત કલંક આલસ્યપૂર્ણ રીતે રહેલાં છે તેમ મારા ભાઇઓના મિત્રતાભર્યા રાજ્યમાં

શાન્તિમાં જ પડી રહેતાં હું કંગાલ સુખ પામતો હતો. જ્યારે એ પાન્ડવો જગતને તેની સંપત્તિથી દૂધે ધોઇ નાંખતા અને ભ્રાતૃત્વની સમાનશીલતામાં મને તેનો સમભાગી કરતા હતા. પરન્તુ હવે જ્યારે તેઓ પરાજિત થયા છે અને દેશત્યાગ માટે તત્પર છે, ત્યારે હું સુખી જ નહીં-પણ ઉત્તેજીત-ઉલ્લસિત બન્યો છું.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—નીચ, તું ભૂલી જાય છે કે પાન્ડવો અને કૌરવોના પિતામહ એકજ હતા.

દુર્યોધનઃ—એ કૈં ભૂલી જવાય એવું કઠિન નથી; અને તેથી જ અમારી અસમાનતા મારા હૃદયમાં વધુને વધુ ખટકતી હતી. મધ્ય રાત્રિનો ચન્દ્રમા, મધ્યાહ્નના સૂર્યનો ઇર્ષ્યાળુ નથી બનતો. પણ ક્ષિતિજમાં પહોંચવાનું બન્નેનું યુદ્ધ દીર્ઘકાલ પર્યન્ત ટકી શકતું નથી. પરમાત્માનો આભાર કે એ યુદ્ધ સમાપ્ત થયું છે અને આખરે હું વિજયની શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—એ જ નીચ ઈર્ષ્યા છે!

દુર્યોધનઃ—ઇર્ષ્યા કદિ નીચ નથી હોતી—મહાન્ પુરૂષોના સ્વભાવમાં પણ તેનો અંશ હોય છે. માત્ર ઘાસ જ પુષ્કળ જથ્થામાં ઉગે છે-મોટાં વૃક્ષ નહીં. તારલાઓનાં જ ઝુમખાં હોય છે પણ સૂર્ય અને ચન્દ્ર તો પોતાના તેજમાં અદ્વિતીય છે. પાન્ડવોનો ક્ષીણ ચન્દ્રમા વનનાં વૃક્ષોના પડછાયામાં અસ્ત થયો છે, અને કૌરવોનો સદ્યઃ પ્રકાશિત સૂર્ય હવે એકલો જ તેજ આપે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—પણ જે સત્ય છે તેનો પરાજય થયો છે, એ શું સારૂં થયું છે?

દુર્યોધનઃ—નૃપાલોનું જે સત્ય છે તે સત્ય પ્રજાજન માટે નથી. પ્રજા સહયોગિત્વમાં મહાલે છે પણ એક નૃપતિને મન તેના હરિફ

શત્રુઓ સમાન છે. જ્યારે તેઓ સન્મુખે હોય છે ત્યારે વિઘ્ન રૂપ, અને પાછળ હોય છે ત્યારે ત્રાસ રૂપ થઇ પડે છે. રાજાની રાજનીતિમાં મિત્ર કિંવા ભાન્ડુઓ માટે કૈં સ્થાન નથી; તેનું માત્ર સંગીન મૂળ વિજય જ છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—જૂગટામાં છળ કપટથી જીતવું એને હું વિજય કહેવા ના પાડું છું.

દુર્યોધનઃ—એક વ્યાઘ્રને તેના દાંત અને નખથી સમાન કક્ષાએ લડવા માટે નિમન્ત્રણ ન કરવું એમાં માણુસને કૈં શરમાવા જેવું નથી. જે મને વિજય અપાવે અને આત્મઘાતને માર્ગે ન દોરે તે જ મારાં શસ્ત્ર છે. જે અંત આવ્યો છે તે માટે હું ગર્વિત છું અને સાધનો માટે પશ્ચાત્તાપ કરવામાં મને નબળાઇભર્યો તિરસ્કાર ઉપજે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—પણ ન્યાય—

દુર્યોધનઃ—વિજય પ્રાપ્ત થયા પહેલાં ન્યાયનાં સ્વપ્ન મૂર્ખશિરોમણિઓને જ આવે છે. પણ જેઓ નૃપાલ થવા જન્મ્યા છે, તેઓ પોતાની, દયાહીન અને આનાકાનીના ભારથી નહીં લાધેલી સત્તા ઉપર નિર્ભય રહે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—તારા વિજયે તારા ઉપર દુઃખ અને ગુસ્સાનું મોટું પૂર આણ્યું છે.

દુર્યોધનઃ—લોકોને એ વાત જાણવાને ખરેખર ચમત્કૃત રીતે અલ્પ સમય લાગશે, કે દુર્યોધન તેમનો રાજા છે અને તેનામાં દુઃખને પગ તળે છુંદી નાંખવાની સત્તા છે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—દુઃખ શુષ્કપણે જીભ ઉપરજ નૃત્ય કરી મરે છે. તેને હૃદયની પ્રચ્છન્ન છાયામાં લઇ જઇ બળ મેળવવા દઇશ નહીં.

દુર્યોધનઃ—નરદેવની કીર્તિને અબોલ દૂષણ સ્પર્શ પણ ન કરી

શકે. મ્હને પ્રેમનું લ્હાણુ ન મળે તેની પરવા નથી; પરન્તુ ઉદ્ધતાઈ હું સહન કરીશ નહીં. પ્રેમનું દાન, દાતાની ઈચ્છા ઉપર નિર્ભય રહે છે અને કંગાલમાં કંગાલ માણસ એવી ઉદારતા દાખવી શકતો નથી. માત્ર તે તેમનાં પાળેલાં માર્જારો અને શ્વાનો ઉપરજ પ્રદાન કરવા દો; અને મારા સાલસ સ્વભાવના પાંડવોને પણ તેવાં દાન દેવાશે, તેની હું ઇર્ષ્યા કરીશ નહીં; પણ મારા રાજવંશી સિંહાસન માટે હું ભયની બક્ષિસ ઇચ્છું છું. પિતાજી, પુત્રોની અપકીર્તિ કરનારાઓની વાત તરફ કાન માંડવામાં તમે ઘણા જ નમ્ર જણાયા છો—પણ જો તમે હજી પણ તમારા એ પવિત્ર મિત્રોને તેમના તીક્ષ્ણ તિરસ્કારના આનંદમાં મહાલવા દેશો—અને તે પણ તમારાં સંતાનના ભોગે—તો પછી આપણા રાજ્યની ફેરબદલી મારા ભાઈઓના દેશવટા સાથે કરવી અને આપણે વનવાસ ભલે ભોગવવો. ત્યાં આપણને મિત્રોનો ટોટો પડશે નહીં.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—જો મારા મિત્રોની સહૃદયી ચેતવણીઓ પણ મારા પુત્રો પ્રત્યેના સ્નેહમાં ઘટાડો કરતી હોય તો આપણે સુરક્ષિત છીએ. પણ મેં તારી અપકીર્તિની ખાઇમાં મારા હાથ બોળ્યા છે અને સારી નરસી લાગણી ગૂમાવી દીધી છે. તારે ખાતર આપણા રાજવંશી વંશના અર્વાચીન વનમાં મેં દાવાનળ પ્રકટાવ્યો છે—મારો પ્રેમ આવો ભયંકર છે. તને છાતીએ વળગાડીને આપણે એક તારકની જોડની પેઠે અંધારા નીચાણમાં ધસી જઇએ છીએ; આથી તારા પિતાના પ્રેમમાં સન્દેહ આણીશ નહીં. જ્યાં સુધી આપણે સર્વનાશની સીમાએ પહોંચ્યા નથી, ત્યાં સુધી તારો બાહુપાશ ઢીલો ન કરીશ. તારા વિજયનાં દુંદુભિ વગાડ, તારા વિજયનો વાવટો ફરકાવ. આ ઉત્તેજીત કુકૃત્યોના ગાંડા હુલ્લડમાં, ભાઇઓ અને મિત્રો

વિખેરાઈ જશે અને માત્ર કલંકી પિતા અને પુત્ર રહેશે—ઇશ્વરના શ્રાપ પણ રહેશે, અને અન્ય કાંઇ નહીં.!

(પ્રતિહાર આવે છે.)

મહારાજ, મહારાણી ગાંધારી પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા માગે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—હું તેમની માર્ગપ્રતીક્ષા જ કરૂં છું.

દુર્યોધન:—હું જવાની આજ્ઞા માગું છું.

(જાય છે.)

ધૃતરાષ્ટ્ર:—નાસી જા ! કેમકે તારી માતાની હાજરીનો આજ્ઞા તું સહી શકે તેમ નથી.

(દુર્યોધનની માતા ગાંધારી પ્રવેશ કરે છે)

ગાંધારી:—આપનાં ચરણારવિંદમાં મારી એક પ્રાર્થના છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—તમારી ઇચ્છાનું વક્તવ્ય પરિપૂર્ણતા રૂપે જ છે.

ગાંધારી:—તેના તિરસ્કારનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—કોના, મારાં રાણી !

ગાંધારી:—દુર્યોધનના.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—તમારા પોતાનાજ પુત્ર દુર્યોધનના ?

ગાંધારી:—હા.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—રાજાઓની માતા ! તમને ન શોભે એવી આ ભયંકર પ્રાર્થના છે.

ગાંધારી:—આ મારી એકલીની જ પ્રાર્થના નથી. કૌરવોના પ્રપિતામહો જે સ્વર્ગમાં છે તેમની પણ એ જ પ્રાર્થના છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર:—તે પવિત્ર ન્યાયમૂર્તિના કાનૂનોનો જેણે ભંગ કર્યો છે તેને તેજ શિક્ષા કરશે; પણ હું તેનો પિતા છું.

ગાંધારી:—અને હું શું તેની માતા નથી ? શું મારા ધડકતા

હૃદયે મેં તેનાં કાર્ય કદિ સહન કર્યાં નથી ? એમ છતાં હું તમને પ્રાર્થના કરૂં છું કે, અન્યાયી દુર્યોધનને તિરસ્કારો.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—અને તે પછી આપણી પાસે શું રહેશે ?

ગાંધારીઃ—પરમાત્માના આશીર્વાદ !

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—અને તે શા લાભ કરશે ?

ગાંધારીઃ—નવાં દુઃખો ! આપણા પુત્રની હાજરીની મોજના બમણા કાંટા આપણી છાતીમાં શી રીતે ભોંકી શકીએ ? અકાર્યના દુર્ગુણથી ખરીદેલા, આ તાજા મેળવેલા રાજ્યનો ગર્વ શી રીતે સહન કરી શકીએ ? પાંડવોએ જે જમિનનો ત્યાગ કર્યો છે, તે તેઓ પોતાના હાથથી કદાપિ પાછી સ્વીકારશે નહીં; આથી કાંઇ મહાન્ દુઃખ, જે તેના બદલાના કુકૃત્યને લૂંટી લેશે, તે જ આપણે શિરોધાર્ય કરવું, એ આપણા માટે યોગ્ય થઇ પડશે.

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—મહારાણી, હૃદયમાં જે દુઃખ ક્યારનુંયે થયું છે, તેમાં તમે તાજો વધારો કરો છો.

ગાંધારીઃ—મહારાજ, પુત્રને જે શિક્ષા કરવામાં આવશે, તે, તેના કરતાં આપણને કરેલી વધુ થઇ પડશે. જ્યારે ન્યાયાધીશ પોતે જે સજા કરે છે તેનાથી કંટાળે છે, ત્યારે તેને ન્યાય કરવાનો હક નથી. અને જ્યારે આપ પોતાની જાતને શિક્ષામાંથી મુક્ત કરવા માટે પોતાના પુત્રનો ન્યાય કરતાં અચકાશો ત્યારે જે અપરાધીઓ આ હસ્તદ્વયથી દંડિત થયા હશે તેઓ પરમાત્માના દરબારમાં આપની સામેં વેર લેવા પોકાર કરશે—કારણ, શું તેમને પણ પિતાઓ નહતા !

ધૃતરાષ્ટ્રઃ—આ સંબંધી વધુ ન કહેશો, મહારાણી ! હું તમને વિનંતિ કરૂં છું. આપણો પુત્ર પરમાત્માથી તિરસ્કૃત છે અને તેથી જ હું તેનો તિરસ્કાર કરી શકતો નથી. તેને બચાવવો, એ હવે મારા

અધિકારની કાંઇ વાત નથી અને આથી તેના અપરાધમાં ભાગ લેવો અને તેની જ સાથે તેના એકલા અટૂલા સહયોગી બનીને વિનાશને પંથે સરી પડવું એજ મારે માટે આશ્વાસન છે. જે થયું તે થઈ ગયું છે અને જે થવાનું હોય તે ભલે થાય !

ગાંધારીઃ—(સ્વગત) હૃદય, શાન્ત થા, અને પ્રભુના ન્યાયની સહિષ્ણુતાથી વાટ જો. ભયંકર રાત્રિ ચાલુ છે, ગણત્રી માટે પ્રાતઃકાળ આવે છે અને સમય અકૃત્યને સુધારવા જાગ્રત થાય છે. તેના રથનો ગર્જન કરતો નિનાદ હું સાંભળી શકું છું. અબળે! તારૂં મસ્તક ધૂળમાં રગદોળવા નીચે નમાવ અને તારા ભોગ માટે તેને માર્ગમાં મૂકી દે, તારૂં હૃદય તેનાં ચક્ર નીચે છૂંદાવા માટે તૈયાર રાખ. અને એ પછી અન્ધકાર આકાશને આચ્છાદશે, ધરા ધ્રુજશે અને પ્રલાપો હવાને ચીરી નાંખશે. આખરે મૂંગો અને ક્રૂર અંત, ભીષણ શાન્તિ અને મહાન્ અસ્મૃતિ—ધિક્કારનો ભયાનક દાવાનળ લાવશે અને મૃત્યુના અગ્નિમાંથી શ્રેષ્ઠ ઉદ્ધારની જાગ્રતિ થશે.

—o—

(૨)

દાલિયા !

(૧)

જ્યારે શાહ સુજા, ઔરંગઝેબના ભયથી નાસીને આરાકાનના રાજાને ત્યાં ગયો ત્યારે તેની સાથે તેની ત્રણ પુત્રીઓ પણ હતી. આરાકાન નરેશની ઇચ્છા હતી કે—એ ત્રણે શાહઝાદીઓને પોતાની પુત્રવધુઓ બનાવવી; પરન્તુ શાહ સુજા, એ નાના રાજાના

મ્હોંમાંથી મ્હોટી વાત સાંભળીને નારાજ થયો. આરાકાનનો રાજા "સીંદડી બળે પણ વળ ન મૂકે" એવો હતો. તેણે એક પ્રપંચ રચ્યો. બહારથી મોઠું મ્હોં રાખી, તેણે સુજા સાથે મિત્રતા દાખવી. એ મિત્રતાને બહાને એક દિન પિતા અને પુત્રીઓને પોતાની સાથે નદીમાં સહેલ માટે લઇ જઇ, તેઓને જલશાયી કરવાનો બેત રચ્યો. શાહ સુજાને એ પ્રપંચની બાતમી મળી ગઈ. ક્રોધિત થઇ, તેણે પોતાની નાની પુત્રી અમીનાને પોતાને હાથેજ નદીમાં ડૂબાડી દીધી. પણ ઇશ્વરે તેને બચાવી. એક માછીની જાળમાં તે જકડાઇ ગઇ અને મજકુર માછીએ તેને બચાવી તેનું પાલન કરવા માંડયું. સુજાએ પોતાની મોટી પુત્રીને બીજી રીતે આપઘાત કરવાની ફર્જ પાડી અને વચલી પુત્રી જ્યારે નદીમાં કૂદી પડી ત્યારે સુજાના એક વિશ્વાસુ નોકર રહમતખાંએ, નદીમાં સુજા ન જાણે તેમ પડીને, તે છોકરીને બચાવી લીધી. ઝુલેખાંની પ્રાણરક્ષા કરીને તેની સાથે તે ક્યાંક પલાયન કરી ગયો. આ ઘટના પછી કાળાન્તરે આરાકાનનો રાજા મરણ પામ્યો; સુજા કયાં ગયો તે જણાયું નહિ અને આરાકાનની ગાદીએ મર્હુમ રાજાનો મોટો પુત્ર બેઠો.

(૨)

અમીનાનો વાલી બુડ્ઢો માછી એક દિન સવારે પોતાના કામ ઉપરથી પાછો ફરી તેને કહેવા લાગ્યો. "તિજી! આજ તને શું થયું છે? હજી લગી કેમ કામે વળગી નથી?"

વૃદ્ધ પાસે હસતી હસતી જઈ અમીના બોલીઃ–"આજ મારી જીજી આવી નથી તેથી મેં છુટ્ટી પાળી છે."

વૃદ્ધ માછીઃ—"વાહ! તારી જીજી વળી કોણ છે?"

એટલામાં પાછળથી એક સ્ત્રીએ આવીને કહ્યુંઃ—"હું છું."

પહેલાં તો તે માછી અવાક બની, પણ પછીથી તેની પાસે જઇને તેને ધારી ધારીને નિરખવા લાગ્યો. કેટલીયે વારે તેણે ઓચિંતો પ્રશ્ન કર્યોઃ—" તું કાંઇ કામ જાણે છે કે ? "

અમીના વચમાંજ બોલી ઉઠીઃ—" બાપા ! મારી સખી કામ નહીં કરી શકે. એને બદલે હું તમને વધારે કામ કરી આપીશ. "

માછીએ વિચાર કરીને પૂછ્યુંઃ—" તું રહીશ ક્યાં ? "

" અમીના પાસે. બીજે વળી ક્યાં ? "

બુઢ્ઢો ફરી વિચારમાં પડયોઃ—આ પીડા વળી ક્યાંથી આવી ?"

તેણે ફરીથી પૂછ્યું " ખાઇશ શું ? "

તે સ્ત્રીએ એકદમ જવાબ દીધો. " એની ચિંતા કરશો નહીં ? આ લ્યો. " તેણે તેના તરફ એક મોહોર ફેંકી. અમીનાએ તે લઇને માછીને આપતાં આપતાં કહ્યુંઃ—" દિવસ બહુ ચઢી ગયો. હવે તમે પાછા કામે જાઓ. "

આ સ્ત્રી કોઇજ નહીં પણ ઝુલેખાં હતી. રહમતખાંએ તેને બચાવ્યા પછી ગુપ્ત વેશે તેણે આરાકાનના દરબારમાં નોકરી લીધી હતી. ઝુલેખાં પોતાની બહેનની શોધમાં વેશ બદલીને વારંવાર ફરતી હતી. ફરતાં ફરતાં અચાનક જ આ માછીની ઝુંપડી પાસે તે આવી ચઢી હતી.

(૩)

ગ્રીષ્મ ઋતુના પ્રાતઃકાલના પરમ રમણીય સમયે એક નાની નદીને તીરે એક ઝાડની છાયામાં ઝુલેખાં અને અમીના બે બહેનો બેઠી છે. ઝુલેખાં કહેવા લાગી; " ઇશ્વરે આપણા પીદરના મરણ પછી આપણા ઉપર દુઃખજ નાખ્યાં છે. આપણી આગલી શાહી ઝાહોઝલાલી હવે આપણને મળશે નહીં એમ હવે તો નક્કી લાગે છે. "

" પ્યારી બહેન, હવે એ ગઇ ગુજરી વાતો ઉપર બળાપો શું

કરવા કર્યા કરે છે? દુનિયામાં રહીને હવે તો જે રસ્તે જવાય તે રસ્તે જવું એમ મેં તો નક્કી કર્યું છે. મને તો અહીં કોઇ વાતે દુ:ખ નથી. મને તો દુનિયા પ્યારી લાગે છે.”

ઝુલેખાંએ કહ્યું:—છટ્ છટ્ અમીના, શું તું એક શાહજાદી નથી? કયાં દિલ્હીનું શાહી તખ્ત અને કયાં આ એક માછીની ઝુંપડી!”

“મારા જેવી એક હલેતી છોકરીને જો ઝુંપડી કે ઝાડની ઘટાની છાયા જ વધુ પસન્દ હોય તો હાલના કટોકટ વખતમાં દિલ્હીના તખ્ત માટે નાહક આંસું સારવાની મને શી જરૂર?”

ઝુલેખાં નારાજ થઇ બોલી:—“એ માટે હું તને ઠપકો આપતી નથી; પરંતુ અમીના, જરા વિચાર કરી જોવો ઘટે છે. આપણા પ્યારા પીદરને તારા ઉપર વધુ પ્યાર હતો. આથી તેમણે પોતાની આબરૂ બચાવવા પોતાને હાથેજ તને દરિયામાં નાંખી દીધી. એમણે આણેલા તારા માતને બદલે તારી ઝિન્દગીને તું બહેતર ના સમજતી. આપણા પીદરને મારી નાંખવામાં આવેલા છે એ ના ભૂલતી. એમના ખૂનનો જો તું બદલો લઇ શકીશ તો આ થોડા દિવસની ચાંદની જેવી ઝિન્દગીમાં કાંઇક કામ કર્યું ગણાશે.

અમીના ચૂપકીદી ધારણ કરી રહી. તે ભૂલી ગયલી વાતો આજ તેની બહેને પાછી સ્મૃતિપટમાં ચીતરી બતાવી છે. તે વિચાર કરવા લાગી. એકાએક પાછી તે બોલી ઉઠી: “બહેન થોડીવાર બેસો. હું હમણાં આવું છું જો મારા વાલી માટે હું ખાવાનું નહિં કરૂં તો તે બિચારા ભૂખે મરી જશે.”

૪

અમીનાના હૃદયની નબળાઇ માટે ઝુલેખાંને શોક થયો. તે અત્યન્ત ઉદાસ મુખે ત્યાં બેઠી હતી, એટલામાં કોઇનો પગરવ સંભ-

ળાગ્યો અને પાછળથી કોઇકે તેની આંખો દબાવી.

ઝુલેખાં એકદમ બૂમ પાડી ઉઠી: " કોણ છે ? ' તેનો અવાજ સાંભળીને તે યુવકે એકદમ પોતાના હાથ લઇ લીધા અને સામે આવીને તે ઉભો રહ્યો. તેણે કહ્યું " આમ કેમ ? તું તિન્ની નથી."

ઝુલેખાં પોતાનાં વસ્ત્રો સંકોરીને ઉભી થઇ. તેની આંખોમાંથી જાણે અગ્નિ વરસી રહ્યો હતો: " તું કોણ છે ? "

યુવકે કહ્યું: " તું નહિ ઓળખે. તિન્ની મને ઓળખે છે. તિન્ની ક્યાં છે ?"

એટલામાં તિન્ની ત્યાં આવી પહોંચી. ઝુલેખાંનો ગુસ્સાથી લાલચોળ થયલો ચહેરો જોઇ તે બોલી: " બહેન, તમે એની વાતો ઉપરથી ગુસ્સે થશો નહિ. એ માણસ નથી. એને એક જંગલી જનાવરજ સમજજો. તમારી સાથે એણે કાંઇ અમર્યાદા કરી હશે તો હું હમણાંજ તેની ખબર લઉં છું. દાલિયા ! તેં આ શું કર્યું ? મૂર્ખ, આવો બેશરમ ક્યાંથી ? "

દાલિયા: " મેં શું કર્યું છે વળી ? કાંઇ નથી કર્યું. ફક્ત આંખો દબાવી હતી. મેં જાણ્યું કે એ તિન્ની છે."

તિન્ની ક્રોધ કરતી બોલી: " વળી પાછી નાને મ્હોંયે મોટી વાત કરી ? હવે તું બહુ નઠોર ને લાજ વિનાનો બની ગયો છે ? તિન્નીની આંખો પણ પહેલાં તેં વળી કયારે દાબી'તી ? "

યુવક: " આજ સુધી આંખ મીંચવા કાંઇ કારણ જોયું નહોતું. આજેજ પહેલો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ તેમ કરતાં આજ મને ભારી પડી ગયો ! " ઝુલેખાં, દાલિયાને ચુપ રહેવા આંગળીથી ઇશારત કરી મંદ હાસ્ય કરવા લાગી.

અમીના:—" તું બહુજ બેવકુફ છે. શાહઝાદિયો પાસે હુ

રહેવા લાયકજ નથા. હવે તને અદબ, કાયદા વગેરેની તાલિમ આપવી જોઇશે. જો, આવી રીતે સલામ કર. ”

અમીનાએ શિર ઝુકાવીને ઝુલેખાંને વંદન કર્યું. દાલિયાએ ઘણી મહેનતે તેની નકલ કરી બતાવી. અમીનાએ પાછળ હઠીને ફરીથી નીચે નમીને સલામ કરવા કહ્યું. યુવકે ફરીથી તેમ કર્યું, અમીના તેને ઝુંપડી પાસે લઇ જઇ બોલી “ અંદર ચાલ. ” અંદર ગયા પછી “ જા દેવતા સળગાવ, હું આવું છું. ” એમ કહી અમીનાએ બારણાં બંધ કરી દીધાં.

ઝુલેખાં પાસે બેસીને અમીના કહેવા લાગી. “ બહેન, અહીંના લોક બધાએ આના જેવા અનાડી હોય છે. હું તો એનાથી હેરાન થઇ ગઇ છું. ”

અમીનાની રીતભાતથી તો તે હેરાન થતી હોય એમ જરાકે લાગતું નહતું. ઝુલેખાંએ કહ્યું: “ સાચું કહું છું અમીના, કે તારી આ રીત મને જરાકે પસંદ નથી. આ જંગલી આદમીની શી મગદૂર કે એ તારા શરીરને હાથ લગાડે ! ”

અમીના: “ ખરૂં છે બહેન, જો આજ કોઇ શાહજાદો કે નવાબજાદો આવી બેઅદબીથી મારી સાથે વર્ત્યો હોત તો હું જરૂર તેનું ઘણુંજ અપમાન કરત ”

ઝુલેખાં; “ સાચું કહેજે અમીના, તું કહેતી હતી કે મને તો દુનિયા પ્યારી લાગે છે, તો તે શબ્દો સાથે આ જંગલીને કાંઇ લાગેવળગે છે કે ? ”

“ સાચું કહું, બહેન ? આ સાદા શુદ્ધા દાલિયાની હું બહુ ઉપકારવશ છું. મારે માટે એ ફુલ તોડી લાવે છે. મારે માટે તાજો મેવો લાવે છે. મારી સુવાની જગ્યા સાફસુફ કરી આપે છે અને જો

કોઈ કામ માટે હું તેને બોલાવું છું, તે માટે તે એક કુતરાની પેઠે ચપળતાથી મારી પાસે આવીને હાજર થાય છે. કદિ હું એને દમદાટી દઉં છું તો તે હસી પડે છે અથવા તો કોઇ વાર રોઇ પડે છે. એને કદિ બે ચાર થપ્પડ લગાવી દેવામાં આવે છે તો તે ખુશી થઇને કુદકારા મારવા મંડી જાય છે, એની હું બધી રીતે અજમાયશ કરી ચુકી છું; અત્યારે એને હું અંદર બંધ કરી આવી છું પણ જો તમે જઇને જોશો તો તે દેવતા ફુંકતો હશે. હું આવી રીતે એના જંગલીપણાથી હેરાન થઈ ગઇ છું ! ”

ઝુનેખાં કહેવા લાગી: “ એનું જંગલીપણું તજાવવા હું કોશિષ કરીશ. ”

“ નહી બહેન, એને તમે કશું કહેશો નહીં ” અમીનાએ કહ્યું. આ વાત તેણે એવી રીતે કહી કે જાણે દાલિયા તેનો મૃગશિશુ છે અને બીજાઓને જોઇને તે જંગલમાં નાસી જાય છે,

એટલામાં બાછીએ આવીને કહ્યું: “ તિન્ની, આજ દાલિયા નથી આવ્યો શું ? ”

“ આવ્યો તો છે ! ”

“ ક્યાં છે ? ”

“બહુ ત્રાસ આપતો હતો. હું એને ઓરડામાં પુરીને આવી છું.”

બુઢ્ઢાએ વિચાર કરીને કહ્યું:—“ કદિ જો એ ત્રાસ આપતો હોય તો એના ઉપર નારાજ થઇશ નહીં. નાની ઉમ્મરમાં બધાંયે એવાંજ તોફાની હોય છે. પહેલાં તું પણ એવીજ હોઇશ. આથી તેના તરફ કઠિનાઇ ન બતાવતી. દાલિયાએ કાલે એક મહોર આપીને ત્રણ કેરીઓ વેચાતી લીધી હતી. ”

“ એમાં શું થઇ ગયું ? કેરીઓ લીધા વિના પણ એની

પાસેથી હમણાં બે મહોર અપાવીશ."

પોતાની પાલિતા કન્યાની નાની વયમાં પણ આવી ચાલાકી જોઇને, વૃદ્ધ માછી ખુશી થયો અને તિન્નીના મસ્તક ઉપર તે પ્યારથી પોતાનો હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

* * * * *

દાલિયા હવે આવજા કરે છે તેથી ઝુલેખાં સંકોચ પામતી નથી. આનું કારણ એ હતું કે દાલિયાની પ્રકૃતિજ કાંઈ એવી હતી કે તેનું હૃદય સરલ હોવાથી શાહઝાદિયો જેવી તુમાખી યુવતીઓ પાસે જતાં પણ તેને સંકોચ થતો નહતો. તે હસમુખો, કૌતુકપ્રિય અને સીદ્ધા સ્વભાવનો હતો. સર્વ અવસ્થાઓમાં તે નિડર રહેતો, ઘણીવાર આખી રાતોની રાતો તે સઘન અરણ્યમાં, કે પર્વતોના શિખરો ઉપર ચઢીને ફર્યા કરતો હતો. એક દિન પ્રાતઃકાલે દાલિયાનો હાથ ઝાલીને ઝુલેખાં કહેવા લાગી. "દાલિયા, આ દેશનો રાજા તું મને બતાવીશ?"

"હા. શા માટે ન બતાવું? પણ કહો તો ખરાં કે તમારે તેનું શું કામ છે?"

"મારી પાસે ઝેર પાયલું એક ખંજર છે. હું રાજાની છાતીમાં તે ઘોંચવા માગું છું."

ઝુલેખાંની વાત સાંભળીને દાલિયાને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. ઝુલેખાંની હિંસાપૂર્ણ આકૃતિ દેખીને તે ડરી ગયો. આવી રહસ્યપૂર્ણ વાત તેણે કદી સાંભળી નહતી. શાહઝાદીએ નક્કી આ મશ્કરી કરી હશે કે ખરૂં કહ્યું હશે તે તે સમજી શક્યો નહીં. જો રાજા દુર્ભાગ્યવશાત્ અત્યારે અહીં હોય તો ઝુલેખાં શું તેને ખંજર મારે?

(૫)

ઉપરની ઘટના પછી બે દિવ વીતતાં રહમતખાંએ ઝુલેખાં ઉપર એક ચિઠ્ઠી લખી મોકલી. " આરાકાનના નવીન મહારાજાએ માછીના ઝુંપડામાં રહેતી બે બહેનોને છુપાઇને જોઇ છે અને અમીના ઉપર તે પ્રસન્ન થઇ તેને મહારાણી બનાવવા ચાહે છે. થોડાક વખતમાં તે તેને રાજમહેલમાં બોલાવશે. બદલો લેવાનો આના કરતાં બીજો કોઇ સારો અવસર મળશે નહીં. "

પત્ર વાંચી ઝુલેખાંએ દ્રઢતાથી અમીનાનો હાથ પકડી કહ્યું: " ઇશ્વરની ઇચ્છા અહીં ચોખ્ખી જણાઇ આવે છે. અમીના, હવે નાદાની ના કર. હવે તારા જીવનની ફર્ઝ અદા કર, છોકરમત છોડી દે, "

એટલામાં દાલિયા આઘે ઉભેલો જણાયો. અમીનાએ જોયું કે તે ઉભો ઉભો તેના તરફ જોઇને હાસ્ય કરતો હતો.

દાલિયાના હાસ્યથી અભિમાન આણીને અમીના કહેવા લાગી: "જાણતો નથી, દાલિયા! હું આજ મહારાણી બનવા જાઉં છું તે?"

દાલિયાએ હસતાં હસતાં કહ્યું:

"બહુ વખત માટે તો નહીંને ?"

અમીના પીડિત અને વિસ્મિત ચિત્તે વિચારવા લાગી: " આ જંગલી હરણ સાથે માણસ જેવું વર્તન રાખવું એ મારી ભૂલ છે."

પણ ફરીથી દાલિયા તરફ નજર ગયા પછી તે બોલી: "દાલિયા, શું રાજાને માર્યા પછી, હું પાછી આવીને તને મળી શકીશ નહીં ?"

(૬)

વાજતે ગાજતે હાથી, ઘોડા અને સેનાનીઓના પાયદળ સાથે બહુમૂલ્ય પાલખીઓમાં બેસાડીને બે બહેનોને રાજમહેલમાં આણવામાં આવી.

અમીના ઝુલેખાં પાસેથી ખંજર લઇને તેને નિહાળી નિહાળીને જોવા લાગી. તેની ધારની તપાસ કર્યા પછી, તેણે તેને ચામડાના મ્યાનમાં મુકયું અને પોતાના બદનમાં તે છુપાવી દીધું. અમીનાની અત્યંત ઇચ્છા હતી કે, મૃત્યુ–યાત્રા પહેલાં એકવાર દાલિયાને મળી લેવાય તો સારૂં. પણ દાલિયાનો પત્તો નહતો. કાલ સાયંકાલથી દાલિયા ઝુંપડી આગળ દેખાયોજ નહતો. દાલિયા કાલે હસતો હતો, તે શું અમીનાના અભિમાનની સળગતી જવાલાની દરકાર નહીં કરવાનું સૂચવતો હતો ?

ઘેરથી પાલખી ઉપર ચઢતા પહેલાં અમીનાએ પોતાના બચપણના આશ્રયદાતા તરફ અશ્રુભરી આંખોથી જોયું. રોતાં રોતાં માછીનો હાથ પકડીને અમીના કહેવા લાગી: “ બુઢ્ઢા બાપા, હું જાઉં છું. પણ તિન્ની નહીં હોય, ત્યારે તમારૂં ઘર કોણ સંભાળશે ? ” માછીએ બાળકની પેઠે રડવા માંડયું. અમીના બોલી “ બાપા, જો દાલિયા આવે તો આ વીંટી તેને આપજો અને મારૂં નામ દઇને કહેજો કે અમીના જતી વખત આપી ગઇ છે. ”

પાલખી રાજમહેલની અંદર લેવામાં આવ્યા પછી, બન્ને બહેનો તેમાંથી ઉતરીને મહેલમાં ગઇ. અમીનાના મ્હોં ઉપર આજ હસવું જણાતું નથી; આંખોમાં આંસુ પણ નથી. ઝુલેખાંનું મ્હોં ફીકકું પડી ગયું છે. જયાં સુધી કર્ત્તવ્ય ક્ષેત્ર દૂર હતું, ત્યાં સુધી ઉત્સાહની તીવ્રતા હતી. હવે ઝુલેખાં કંપિત હૃદયે અમીનાને ગળે હાથ નાંખી બોલી: “ આજ આ ખીલેલા ગુલાબને કઇ ખુનની નદીમાં વહેવરાવવા લઈ ચાલી છું ? ”

પણ હવે વિચારનો અવકાશ નહતો. પરિચારિકાઓ બન્ને બહેનોને રાજા બેઠો હતો તે ખંડમાં લઇ જવા આવી પહોંચી. બારણા

પાસે જઇ અમીના થોડીકવાર સુધી ઉભી રહી અને બોલી "બ્હેન!"

ઝુલેખાં તરતજ તેને કંઠે વળગી પડી.

અન્તે બન્ને બહેનો એ ખંડમાં ગઈ. રાજા રાજશાહી ઠાઠમાઠ સાથે એક રત્નજડિત સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો. અમીના લજ્જાળુતાથી બારણામાંજ ખમચીને ઉભી રહી. પરન્તુ ઝુલેખાં આગળ વધી અને રાજા પાસે જતાં તો તે એકાએક બોલી ઉઠી "દાલિયા!"

અમીના આ આશ્ચર્યમય દશ્ય જોઇને, ઉભી હતી ત્યાંજ મૂર્ચ્છિત થઇ ગઈ.

ચેતન આવતાં અમીના ઝુલેખાં તરફ અને ઝુલેખાં દાલિયા તરફ જોવા લ.ગી. દાલિયા બન્નેનો મનોગતભાવ સમજીને બોલી ઉઠયોઃ "હા, હું તેજ દાલિયા છું! હુંજ તમારા ચુલામાંનો દેવતા ફુંકતો હતો!"

અમીનાથી હવે હસી પડયા સિવાય રહેવાયું નહીં.

(૩)

કલ્યાણી.

આજ મને માત્ર સત્તાવીશ વર્ષ થયાં છે. આ જીવન લંબાઇને હિસાબે મોટું નથી; તેમ ગુણને હિસાબે પણ મોટું નથી. પરંતુ તેનું એક વિશેષ મૂલ્ય છે. તે ફુલના જેવું છે, કે જે ફુલના હૃદયમાં ભ્રમર બેઠો હતો, અને તેના પદક્ષેપનો ઇતિહાસ તેના જીવનમાં ફળની પેઠે આકૃતિ ધારણ કરી રહ્યો હતો.

એ ઇતિહાસ નાનો છે—તેને નાના રૂપે જ લખીશ. નાનાને જેઓ સામાન્ય ગણીને ભૂલ કરતા નથી, તે એનો રસ સમજશે.

કૉલેજમાં જેટલી પરીક્ષાઓ પસાર કરવાની હતી તેટલી બધી મેં પસાર કરી છે. નાનપણમાં મારા સુંદર વદનની પંડિત મહાશયે શીમૂળ ફુલ અને મોગકાલ ફળની સાથે તુલના કરીને મને વિદ્રૂપ કરવાનો સુયોગ મેળવ્યો હતો; આથી તે વખતે હું ઘણો શરમાતો-પરંતુ મોટો થયા પછી એ વાતનો વિચાર કરૂં છું કે, જો બીજો જન્મ જન્મ હોઇ શકે તો મારૂં સુરૂપ મુખ અને પંડિત મહાશયનું વિદ્રૂપ મુખ જેવું ને તેવું પ્રકાશી ઉઠે.

મારા પિતા એક વખતે રંક હતા. વકીલાતના ધંધામાં તેમણે પુષ્કળ પૈસા મેળવ્યા હતા, પરંતુ તે ભોગવવાનો એક ક્ષણ પણ તેમને અવકાશ મળ્યો નહોતો. મૃત્યુ સમયે તેમણે જે અંતિમ શ્વાસ મૂકયો તે જ તેમનો પ્રથમ અવકાશ !

એ સમયે હું નાનો હતો. મારી માએ જ ઉછેરીને મને મોટો કર્યો હતો. મારી મા ગરીબ ઘરની હતી એટલે અમે પૈસાવાળા છીએ એ વાત તે ભૂલતી નહીં, અને મને પણ ભૂલવા દેતી નહીં. નાનપણમાં હું ઘણા લાડથી ઉછર્યો હતો, અને મને લાગે છે કે તેને લીધે જ હું કાચી સમજનો રહ્યો હતો. આજ પણ મને જોતાં જ સહુ કહેતાં કે " અન્નપૂર્ણાના ખોળામાં હું ગજાનનનો જાણે નાનો ભાઇ જ છું."

મારા મૂળ વાલી મારા મામા, મારા કરતાં બહુ તો છ એક વર્ષે મોટા હશે. પરંતુ ફલ્ગુની રેતી પેઠે તેમણે મારા બધા ગૃહવ્યવહારને પોતાના અંતરની અંદર શોષી લીધો હતો. તેમને પૂછ્યા વિના મારામાં પાણી પણ પીવાની હિંમત નહોતી; આ કારણે કોઇ દિવસ કશી વાતની સહેજ પણ ચિંતા રહેતી નહીં.

કન્યાનાં માતપિતા પણ સ્વીકાર કરી શકે કે હું સત્પાત્ર છું. બીડી સુદ્ધાં હું પીતો નહીં. સારા માણસ થવું એમાં કાંઇ તસ્દી

પડતી નથી. એટલે હું તદ્દન સારો માણસ હતો. માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાની મારામાં શક્તિ છે—વસ્તુતઃ તે ન માનવાની શક્તિ મારામાં નથી. અંતઃપુરના શાસન પ્રમાણે ચાલવાને હું તૈયાર રહું છું–જો કદી કોઇપણ કન્યા સ્વયંવરથી વરવાની હોય તો તેણે મારૂં આ સુલક્ષણ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ.

ઘણાં મોટાં કુટુંબોમાંથી મારે માટે માગાં આવ્યાં; પરંતુ મારા મામા કે જે પૃથ્વીમાં, મ્હારા ભાગ્યદેવતાના મુખ્ય 'એજંટ' હતા, તેમનો મારાં લગ્ન સંબંધમાં કાંઇક વિશેષ અભિપ્રાય હતો. તરંગરની કન્યા તેમને પસંદ નહોતી. અમારે ઘેર જે કન્યા આવે તે નમ્યું આપતી આવે, એવી તેમની ઇચ્છા હતી. ઉપરાંત પૈસા તરફની તેમની આસક્તિ 'અસ્થિ મજ્જા'થી જડેલી હતી. તેમને એવો વહેવાઇ જોઇતો હતો, કે જેની પાસે પૈસા ન હોય તોપણ પૈસા આપવામાં કસુર કરે નહીં; જેને ચૂસી શકાય અને વળી અમારે ઘેર આવતાં મોટા હુક્કાને બદલે ગુડગુડી આપીએ તો પણ માઠું લગાડે નહીં.

મારો મિત્ર હરીશ કાનપુરમાં ધંધો કરતો હતો તે રજામાં કલકત્તે આવ્યો તેણે કહ્યું, "તારે જો કન્યા જોઇતી હોય તો એક સુંદર કન્યા તૈયાર છે."

હું હમણાં જ એમ. એ. માં પાસ થયો છું. જેટલે દૂર દૃષ્ટિ લંબાવીએ તેટલે દૂર રજાનો સમુદ્ર પડ્યો હતો. પરીક્ષા નહીં, ઉમેદવારી નહીં, ચાકરી નહીં, મિલકતની દેખરેખ રાખવાની ફીકર નહીં –ઇચ્છા પણ નહીં–એ રાખવા માટે અંદર છે મા અને બ્હાર છે મામા—આવી મારી સ્થિતિ હતી.

આ અવકાશની મરૂ ભૂમિમાં મારૂં હૃદય તે વખતે વિશ્વવ્યાપી નારી રૂપનું મૃગજળ દેખતું હતું—આકાશમાં તેની દૃષ્ટિ, પવનમાં

તેનો નિઃશ્વાસ અને તરૂમર્મમાં તેની ગુપ્ત વાત ! એવે વખતે હરીશે મને કહ્યું; "જો તું કન્યાની વાત કરતો હોય તો"—આ સાંભળી મારૂં શરીર મન વસન્તની લહરીમાં બકુલવનની નવપલ્લવરાશિની પેઠે કંપતુ કંપતું તડકો છાંયડો ધ્રુણાવવા લાગ્યું. હરીશ રસિક હતો. રસ મેળવીને વર્ણન કરવાની શક્તિ તેનામાં હતી અને તેમાં વળી મારૂં મન તૃષાર્ત હતું. મેં હરીશને કહ્યું, "એક વાર મામાની પાસે તો એની વાત કાઢી જો!"

હરીશ અસર જમાવવામાં અદ્વિતીય છે. એથી સર્વત્ર તેની ખાતર બરદાશ થતી. મામા પણ તેને મળે ત્યારે છોડતા નહી. આ વાત દીવાનખાનામાં નીકળી. કન્યા કરતાં કન્યાના બાપની વાત જ તેની પાસે વધારે વજનદાર ગણાઈ. બાપની અવસ્થા તેને જેવી જોઇએ તેવી જ જણાઇ. અગાઉ આ કન્યાના બાપના વંશમાં લક્ષ્મીનો મંગળ ઘડો ભરેલો હતો. હાલમાં તે લગભગ ખાલી હતો, તો પણ તળિયામાં કંઇક અવશિષ્ટ હતું. દેશમાં કુલમર્યાદા રાખીને રહેવું સહેલું નહીં એટલે તેણે પશ્ચિમમાં જઈને વાસ કર્યો હતો. ત્યાં એ ગરીબ ગૃહસ્થની પેઠે જ રહેતો. એક દીકરી સિવાય તેને બીજું સંતાન નહોતું એટલે તેની પાછળ લક્ષ્મીનો ઘડો સામટો ખાલી કરી દેવામાં તે આનાકાની કરશે નહીં, એમ જણાવવામાં આવ્યું. એ બધી વાત તો ઠીક. પરંતુ કન્યાની ઉમર પંદર વર્ષની છે, એ સાંભળી મામાનું મન જરા વ્યગ્ર થયું. કુળમાં તો કાંઇ દોષ નથી ને ?ના. બાપને કોઈ યોગ્ય વર શોધવા જતાં એ મળ્યો નથી. એક તો વરનું બજાર તેજ, અને વળી તેના ઉપર ધનુષ્ય ભાંગવાની પ્રતિજ્ઞા નથી. બાપ ધીરજ રાખી રહ્યો હતો, પણ કાંઇ કન્યાનું વય ધીરજ રાખે ?

ગમે તે હો—હરીશની સરસ રસનામાં ગુણ છે, એ નક્કી. મામાનું મન પીગળ્યું. લગ્નનો ભૂમિકા અંશ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો. કલકત્તાની બહાર જે પૃથ્વી છે તે બધી મામાને મન આન્ડામાન દ્વીપની અંદર રહેલી હતી. જીવનના કોઇ ખાસ પ્રસંગે તેઓ કોન્નગર સુધી ગયેલા. મામા જો મનુ હોત તો તેમણે હાવરાનો પૂલ ઓળંગવાનો નિષેધ કર્યો હોત. મારા મનમાં એમ હતું કે કન્યાને હું જાતે જોઇ આવું તો ઠીક. પરંતુ આ સૂચના પ્રકટ કરવાની મારામાં હિંમત ન હતી. કન્યાને આશીર્વાદ આપવા માટે જેને મોકલવામાં આવ્યો તે વિનુભાઇ–મારી ફોઇનો દીકરો થતો હતો. તેના અભિપ્રાય, રૂચિ, અને દક્ષતા ઉપર હું સોળે સોળ આના આધાર રાખતો. વિનુભાઇએ પાછા આવીને કહ્યું "કાંઇ ખોટું નથી! શુદ્ધ સોનું છે." વિનુભાઇની ભાષા બહુ સાદી હતી. આપણે જેને ચમત્કાર કહીએ તેને એ કામચલાઉ કહેતા; એટલે હું સમજ્યો કે મારા ભાગ્યમાં પ્રજાપતિની સાથે પંચશરનો કાંઈ વિરોધ નથી.

અત્રે એ કહેવાની જરૂર નથી કે લગ્ન માટે કન્યા પક્ષવાળાને જ કલકત્તે આવવું પડયું. કન્યાના પિતા શંભુનાથ, બાબુ હરીશના પર કેટલો બધો વિશ્વાસ રાખતા, તેનું પ્રમાણ એ કે લગ્ન પહેલાં માત્ર ત્રણ દિવસ અગાઉ જ તે મને જોવા આવ્યા અને આશીર્વાદ આપી ગયા તેમની ઉમર ચાળીશથી ઓછી કે વધારે હશે. માથાના વાળ ધોળા થયા ન હતા પણ દાઢી મુછના વાળ તેવા થવા માંડયા હતા. ચહેરો સુંદર ખરો,–ભીડમાં બધાંની નજર પહેલાં તેમનાપર પડે એવો! મને જોઇને તેઓ ખુશી થયા હશે. જો કે તે જાણવું ઘણું મુશ્કેલ હતું; કારણ તે થોડા બોલા હતા. જે એક બે વાક્યો તેઓ બોલતા તે પણ જાણે માંડમાંડ બોલતા હોય એમ લાગતું!

મામાની જીભ ખૂબ ચાલી રહી હતી—ધનમાં, માનમાં, અને બધે શહેરમાં કોઇથી ઉતરતા નહોતા અને એજ વાત તેઓ જૂદી જૂદી રીતે વર્ણવતા. શંભુનાથ બાબુએ એ વાતમાં બહુ ધ્યાન આપ્યું નહી. કંઇક બ્હાને હું કે હાં સુદ્ધાં સંભળાયું નહીં. હું ત્યાં હોત તો થાકી જાત, પરંતુ મામાને થકાવવા મુશ્કેલ. તેમણે શંભુનાથ બાબુની ચૂપકીદી જોઇને કહ્યું "એ છેક જ નિર્જીવ લાગે છે, એનામાં જરાકે તેજ નથી." વહેવારાઇ સંપ્રદાયમાં બીજું ગમે તે હોય, પરંતુ તે જ હોય તો દોષ ગણાય—એટલે મામા મનમાં તો ખુશી થયા અને શંભુનાથ બાબુ જ્યારે જવા ઉઠયા ત્યારે મામાએ ટૂંકામાં જ વિદાયગીરી આપી. ગાડી સુધી વળાવવા પણ ન ગયા. પહેરામણી બાબતમાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે ચોક્કસ મસલત કરી લેવાઇ. મામા પોતાને અત્યંત ચતુર માનીને ગર્વ કરતા. બોલવા ચાલવામાં ક્યાંયે બંધાતા નહીં. રોકડા રૂપિયાની રકમ તો નક્કી હતી, પરંતુ ઘરેણાં ક્યા દરનાં અને કેટલા તોલાનાં એ પણ નક્કી થઇ ગયું હતું. હું પોતે એ એક વાત જાણતો નહોતો કે લેવા દેવાનું શું નક્કી થયું છે? માત્ર એટલું જાણતો કે આ સ્થૂલ અંશ પણ વિવાહનો એક મુખ્ય અંશ છે, અને એ અંશનો ભાર જેના ઉપર છે તે એક પાઇ પણ મૂકી દે તેવા નથી. વસ્તુતઃ ઘણા જ પક્કા આસામી તરિકે જ મારા મામા મારા બધા વ્યવહારના ગર્વની મુખ્ય સામગ્રી હતા. જ્યાં જ્યાં મારો સંબંધ છે ત્યાં ત્યાં બુદ્ધિની લડાઇમાં તેઓ જીતવાના જ એ એક નિશ્ચિંત વાત હતી.

મારે શરીરે પીઠી ચોળવાથી કાંઇ અજબ રંગ પ્રકાશી નીકળ્યો. જાનૈયા એટલા બધા હતા કે તેમની ગણતરી કરવી હોય તો એક કારકુન રાખવો પડે. તેમની સરભરા કરતાં કન્યા પક્ષને હેરાન થવું

મડશે, એ વાતનો વિચાર કરીને, મારાં માતા તથા મામા ખુબ હસ્યાં. બૅંડ, શરણાઇ વગેરે ઉચ્ચ અવાજનાં વાજિંત્ર એક સાથે મેળવી મોટો ભેરવી નાદ કરી, સંગીત સરસ્વતીનું પદ્મવન દલિત વિદલિત કરી, હું લગ્ન-મંડપમાં પહોંચી ગયો. વીંટીઓથી, હારથી, ઝરઝવેરાતથી, મારૂં શરીર જાણે ઘરેણાંની દુકાનનું લીલામ થવા જતું હોય તેવું લાગતું હતું. મામા લગ્નમંડપ જોઇ ખુશી થયા નહીં. એક તો ત્યાં જાનૈયા માટે જગ્યાનો સંકોચ અને તેમાં વળી બધી તૈયારી મધ્યમસરની હતી. ઉપરાંત શંભુનાથ બાપુનો વ્યવહાર છેક જ ઠંડો. તેમનો વિનય ' સતત ' નહોતો. મોઢે તો બોલવું જ નહિં. કમરે ખેસ બાંધેલો, ગળું ભોખરૂં, માથે ટાલ પડેલી, રંગે ખૂબ શ્યામ અને અત્યંત સ્થૂલ શરીરવાળા તેમના એક વકીલ મિત્રે, હાથ જોડી, માથું હલાવી, નમ્રતાથી સ્મિત કરી અને ગદ્ગદ કંઠે કોન્સર્ટ પાર્ટીનાં કરતાળ વગાડવાની જો શરૂઆત કરી નહોત, અને જાનના દરેક જણને વારંવાર જૂદી જૂદી રીતે રીઝવી દીધા ન હોત તો પહેલેથી જ બધું અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાત. માયરામાં બેસવાની થોડીક ક્ષણ અગાઉ મારા મામા, શંભુનાથ બાપુને બાજુના ઓરડામાં લઇ ગયા. ત્યાં શી વાત થઇ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ થોડીવાર પછી શંભુનાથ બાપુએ આવીને મને કહ્યું: " બાપુજી, જરા આ બાજૂ આવો તો ? " હું તેમની સાથે ગયો.

બાબત નીચે મુજબ હતી:-બધાને કદાચ નહીં હોય, પરંતુ કોઇ કોઇ માણસને જીવનમાં એકાદ લક્ષ્ય હોય છે. મામાને એક જ લક્ષ્ય હતું કે કદી કોઇનાથી છેતરાવું નહીં. તેમને બ્હીક હતી,-વેવાઇ ઘરેણામાં દગો કરશે-લગ્નકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી એનો ઉપાય કાંઇ રહેશે નહીં. ગાડીભાડું, બેટસોગાદ, મહેમાનોની વિદાયગિરી વગેરે

સંબંધમાં જે ખેંચતાણનો પરિચય થયો છે, તે ઉપરથી મામાએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે આપવા લેવાની બાબતમાં આ માણસની કેવળ બહારની વાત ઉપર ભરોંસો રાખીને ચલાશે નહીં, એટલા માટે પોતાના સોનીને પણ તેઓ સાથે લઇ આવ્યા હતા. મેં બાજૂના ઘરમાં જઇને જોયું તો મામા એક બાંકડે બેઠા છે, અને સોની, તેના કાંટા કસોટી વગેરે સાથે નાના બાંક પર બેઠો છે. શંભુનાથ બાબુએ મને કહ્યું કે "તમારા મામા કહે છે કે લગ્નની શરૂઆત થાય તે પહેલાં તેમને કન્યાનાં બધાં ઘરેણાંની કસોટી કરાવવી છે. તમારૂં એ બાબતમાં શું કહેવું છે ?"

હું મસ્તક નમાવીને ચૂપચાપ ઉભો રહ્યો.

મામાએ કહ્યું "એ વળી શું કહેશે ? હું જેમ કહીશ તેમજ થશે."

શંભુનાથ બાબુએ મારા તરફ ફરીને કહ્યું "શું આ ઠીક થાય છે? શું એઓ જે કહેશે તે જ થશે ? એ બાબતમાં તમારે કાંઇ જ કહેવાનું નથી ?"

મેં સહેજ માથું હલાવીને કહ્યું કેઃ—"એ બધી બાબતમાં મારો બિલકુલ અધિકાર નથી."

"ઠીક ત્યારે બેસો. કન્યાના શરીરપરથી બધાં ઘરેણાં લઇ આવું છું" એમ કહીને તેઓ ઉઠયા.

મામાએ કહ્યું: "અનુપમ! અહીં તું શું કરીશ, મંડપમાં જઇને બેસ તો."

શંભુનાથ બાબુ બોલ્યાઃ "ના, મંડપમાં નહીં; અહીં જ બેસવું પડશે."

થોડીવાર પછી તેઓ એક કપડામાં બાંધેલાં ઘરેણાં લઈ આવ્યા, અને બાંકડાપર મુકયાં. બધાં તેની દાદીની વખતનાં ઘરેણાં—

હાલની ફેશનનાં બારીક નકસીનાં ન હતાં. જેમ મોટાં તેમ વજનદાર હતાં.

સોનીએ ઘરેણાં હાથમાં લઈને કહ્યું: " આમાં તે વળી જોવું શું? આમાં ભેગ નથી–આવું સોનું આજના વખતમાં વપરાતું નથી."

એમ કહીને એક ઘરેણાંને તેણે ભાર દઈને વાંકુ વાળીને કહ્યું કે "આ કેવું ચોખ્ખું સોનું છે!"

મામાએ તેજ વખતે પોતાની નોટબુકમાં ઘરેણાંની ટીપ ઉતારી લીધી–વળી હમણાં જે ઘરેણાં બતાવ્યાં તે પાછળથી ઓછાં થઈ જાય એ બયે, ગણતરી કરીને જોયું તો જણાયું કે જેટલાં ઘરેણાં આપવાની વાત હતી તેના કરતાં આ ઘરેણાં દરમાં અને વજનમાં ગણાં જ વધારે હતાં.

ઘરેણાંમાં એક એરીંગની જોડી હતી. શંભુનાથે એ સોનીના હાથમાં મૂકીને કહ્યું: " આ જરા તપાસી જુઓ તો?"

સોનીએ કહ્યું: "આ તો વિલાયતી માલ છે, એમાં સોનું જૂજ છે."

શંભુબાબુએ એરીંગની જોડી મામાના હાથમાં મૂકીને કહ્યું: " આ આપ જ રાખો."

મામાએ તે હાથમાં લઈને જોયું કે એ જ એરીંગની જોડી કન્યાને આશીર્વાદ આપતી વખતે તેમણે આપી હતી.

મામાનું મોં રક્તવર્ણું બની ગયું. આ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ પોતાને છેતરશે, પરંતુ પોતે છેતરાવાના જ નથી, એ આનંદકર વિચારથી વંચિત થયા, અને તેના ઉપર પણ વળી શિરપાવ મળ્યો. મોં અ-

'વક્રું રાખીને તેમણે કહ્યું:–" અનુપમ! જા તું મંડપમાં
ત્યંત ઠ. ,,
જઈને બેસ તો.

શંભુનાથ બાબુએ કહ્યું: " ના, હવે મંડપમાં જવાશે નહીં.

આવો, પહેલાં તમને જમાડું."

મામાએ કહ્યું: "એ વળી શી વાત? લગ્ન—"

શંભુનાથ: "એની ફીકર ન કરો–હમણાં બેસો."

શંભુનાથ તદ્દન સાદા માણસ જેવો જણાતો. પરંતુ તેના અંતરમાં જાણે ઘણું જોર છે એમ જણાયું. મામાને બેસી રહેવું પડયું. જાનૈયાનું જમણ થઇ ગયું. રસોઇ સાદી હતી, પરંતુ સ્વાદિષ્ટ હતી, અને બધી રીતે બધી યોજના સુઘટિત હતી, એટલે બધાંને સંતોષ થયો.

બધાંનું જમણ સમાપ્ત થતાં શંભુનાથ બાબુએ મને જમવાનું કહ્યું. મામાએ કહ્યું: "એ વળી શું બોલ્યા? લગ્ન સમાપ્ત થયા પહેલાં વરથી જમાય શી રીતે?"

શંભુ બાબુએ આ બાબતમાં મામાના કોઇપણ મતપ્રકાશની સંપૂર્ણ દરકાર રાખ્યા વગર મારા તરફ ફરીને કહ્યુ: "તમે શું કહો છો? જમવા બેસી જવામાં કાંઈ દોષ છે?"

મૂર્તિમતી આજ્ઞા સ્વરૂપે મામા હાજર હતા. તેમની વિરૂદ્ધ ચાલવું એ મારે માટે અસંભવિત હતું. હું જમવા બેસી શક્યો નહી.

પછી શંભુનાથ બાબુએ મામાને કહ્યું: "આપને ઘણી તસ્દી આપી છે, અમે કાંઇ પૈસાવાળા નથી. આપને યોગ્ય સરભરા મારાથી બની નથી, માફ કરશો, રાત ઘણી ગઇ છે એટલે આપને વધારે કષ્ટ આપવા માગતો નથી. હવે ત્યારે—

મામાએ કહ્યું: "ત્યારે મંડપમાં ચાલો, અમે તો તૈયાર છીએ."

શંભુનાથે કહ્યું: "ત્યારે આપની ગાડી મંગાવી આપું?"

મામાએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું: "શું કાંઇ મશ્કરી તો કરતા નથી?"

શંભુનાથ: "મશ્કરી તો આપે જ શરૂ કરેલી છે. મશ્કરીના સંબંધને સ્થાયી કરવાની મારી ઇચ્છા નથી."

મામા બન્ને આંખો મોટી મોટી કરી મૂંગા થઇ ગયા.

શંભુનાથે કહ્યું—"મારી કન્યાનાં ઘરેણાં હુ ચોરી લઇશ એવો સંશય જેમને આવે તેમને ઘેર મારે કન્યા આપવી નથી."

મારે કાંઇએ બોલવાનું છે, એવી તેને જરૂર લાગી નહીં. કારણ કે તેને પ્રમાણ મળ્યું હતું કે હું કંઇ ગણત્રીમાં નથી.

તે પછી શું થયું તે જણાવવાની મારી મરજી નથી. મંડપનો શણગાર, દીવાબતી વગેરેને ભાંગી, તોડી, બધી ચીજો છિન્નભિન્ન કરી જાનનો સમૂહ દક્ષ-યજ્ઞની ગરજ સારી, બહાર નીકળી પડયો.

પાછાં ફરતાં બેંડ, શરણાઇ, નોબત વગેરે કશું વાગ્યું નહી અને આકાશી હવાઇઓએ તારાની પાછળ કયાં મહાનિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું તેનો કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહીં.

૩.

ઘરનાં બધાં તો ગુસ્સાથી લાલચોળ થઇ ગયાં! કન્યાના બાપનો એટલો બધો ગર્વ! કલિ શું પૂર જોશમાં આવી પહોચ્યો? બધાંએ કહ્યું કે જોઇયે કન્યાને કેમ પરણાવે છે તે? પરંતુ કન્યાનાં લગ્ન જ નહીં થાય, એવો ભય જેના મનને નથી તેને શિક્ષા કરવાનો ઉપાય શો?

સમસ્ત બંગાળ દેશમાં હું જ એક એવો પુરૂષ છું કે જેને કન્યાના બાપે લગ્ન-મંડપમાંથી પાછો ફેરવ્યો છે. આવા મોટા સત્પાત્રના કપાળમાં આવડું મોટું કલંક કયા દુષ્ટ ગ્રહે આટલી બધી ધામધુમથી દીવાબત્તીનો ભપકો કરી વાજાં વગડાવી આંકી દીધું? મારી સાથે આવેલા બધા આમ કહીને કપાળે હાથ લગાડવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે લગ્ન થયાં નહીં અને અમને છેતરીને જમાડયા—જો રસોઇથી ભરેલાં વાસણ માત્રને ત્યાં લાવી વેરંછેરં કરી નાખ્યાં હોત તો તો ખેદ કૈંક ઓછો થાત.

લગ્ન તોડવા તથા અપમાન કરવા માટે ફરિયાદ કરવા મામા ઘણી ધાંધલ કરવા લાગ્યા, પરંતુ હિતેચ્છુઓએ સમજાવ્યા કે તમાશામાં જે કાંઇ બાકી રહ્યું છે, તે એથી પૂરૂં થશે.

કહેવાની જરૂર નથી કે મને પણ ઘણી જ રીસ ચડી હતી. કઇ રીતે શંભુનાથ બાબુ મોટી વિપત્તિમાં સપડાય અને મારે પગે પડતા આવે તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

પરંતુ આ ક્રોધના કાળા રંગના સ્રોતની પાસે બીજો એક સ્રોત વહેતો હતો, જેનો રંગ બિલકુલ કાળો નહોતો. મારૂં સમસ્ત મન છૂટીને પેલી અપરિચિતાની શોધમાં ગયું હતું–તેને હજી પણ ખેંચીને પાછું લાવી શક્યો નથી. આડી માત્ર દિવાલ જ રહી ગઇ. તેને કપાળે અર્ચેલું ચંદન, તેના શરીર ઉપરની લાલ સાડી, તેના મુખની લજ્જાની રતાશ, મને સાંભરતાં પણ તેના હૃદયમાં શું હતું તે હું શી રીતે કહી શકું ? મારા કલ્પલોકની કલ્પલતા વસંતના સમસ્ત ફુલનો ભાર મને નિવેદન કરવાને માટે નમી પડી છે. હવા આવે ગંધ જણાય, પાંદડાનો શબ્દ સંભળાય, કેવળ સહેજ પગ ઉપાડવાની જ વાર–એવે વખતે એ પદક્ષેપનું દૂરત્વ એક મુહૂર્ત માત્રમાં સીમા વિનાનું થઇ પડ્યું.

આ બધા દિવસ દરરોજ સાંજે મેં વિનુભાઇને ત્યાં જઇને તેમને અસ્થિર કરી મુકયા હતા. વિનુભાઇની વર્ણનની ભાષા બહુ ટુંકી હતી; એટલે જ તેમની દરેક વાતે અગ્નિના તણખાની પેઠે મારા મનની અંદર અગ્નિ પ્રગટાવી દીધો. મને ખબર હતી કે કન્યા ઘણી જ રૂપવતી છે, પરંતુ નહોતી જોઇ મેં તેને મારી આંખોએ કે નહોતી જોઇ મેં તેની છબી. બધું અસ્પષ્ટ રહી ગયું; તેને મનની અંદર તો હું લાવી શકતો નથી. એટલા માટે મારૂં મન તે દિવસના તે

લગ્નમંડપની દિવાલની બહાર ભૂતની પેઠે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતું ફરવા લાગ્યું.

હરીશની પાસેથી મેં સાંભળ્યું હતું કે, કન્યાને મારો ફોટોગ્રાફ બતાવવામાં આવેલો. પસંદ જ કર્યો હશે વળી! ન કરવાનું કારણ તો કાંઇ છે નહીં. મારૂં મન કહે છે કે તે છબી તેણે કોઇ પેટીમાં સંતાડી રાખી હશે. ઘરમાં એકલી હોય ત્યારે બારણું બંધ કરી બપોરને વખતે શું એ પેટી ઉઘાડીને છબી નહીં નિરખતી હોય? જ્યારે નમીને તે જોતી હશે ત્યારે તેના મુખની બન્ને બાજુએથી તેના છૂટા કેશ તેના પર આવીને નહીં પડતા હોય? ઓચિંતો બહાર કોઇનો પગરવ સાંભળી, તે એકદમ પોતાના સુગંધી વસ્ત્રમાં એ છબીને સંતાડી નહીં દેતી હોય?

દિવસો ચાલ્યા ગયા—એક વર્ષ વીતી ગયું. મામા તો શરમને માર્યે વેવિશાળની વાત જ કરી શકે નહીં. માની મરજી હતી કે જ્યારે નાતમાં અમારા અપમાનની વાત ભુલાઇ જાય ત્યારે વેવિશાળની તજવીજ કરવી.

આ તરફથી મેં સાંભળ્યું કે કન્યાને સારો વર મળી આવ્યો છે, પરંતુ તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે લગ્ન કરવાં નહીં. એ સાંભળીને મારૂં મન રોમાંચના આવેશથી ભરાઇ ગયું. હું કલ્પનાથી જોવા લાગ્યો કે તે બરાબર ખાતી નથી, સાંજ પડે પરંતુ અંબોડો બાંધવો ભૂલી જાય છે. તેનો બાપ તેના મોં સામું જુએ અને વિચાર કરે કે મારી પુત્રી દિવસે દિવસે આવી કેમ થતી જાય છે? ઓચિંતો તેના ઓરડામાં આવીને જુએ, તો છોકરીની બંન્ને આંખો આંસુથી ભરેલી છે. તે પુછે છે કે: "બેટા! તને શું થયું છે તે તો કહે?" છોકરી તરત આંસુ લૂછી કહે છે કે; "કાંઇ નથી થયું બાપુ!" બાપની એકની એક

દીકરી–ઘણી જ લાડકવાયી દીકરી. અનાવૃષ્ટિના દિવસમાં ફુલના કુંડાંની માફક જ્યારે પોતાની દીકરી સુકાઇ જવા લાગી ત્યારે બાપનો જીવ વધારેવાર સહન કરી શકયો નહીં. અભિમાનને દાબી દઈને તે દોડતા આવ્યા અમારે ત્યાં. ત્યાર પછી મનની અંદર જે પેલી કાળા રંગની ધારા વહતી હતી તેણે જાણે કાળા સાપનું રૂપ ધાર્યું હોય તેમ ફુંફાડો મારી ઉઠી. તે બોલી: "ઠીક, ઠીક. વળી એક વાર વિવાહની તૈયારી કરો. લાઇટનો બંદોબસ્ત કરો, દેશ વિદેશ આમંત્રણ કરો, ત્યાર પછી તમે વરનો ખૂંપ પગ નીચે કચડી, ટાળું મળી, મંડપ છોડી ચાલ્યા આવો." પરંતુ જે ધારા આંખના જળ સમાન શુભ્ર હતી તે રાજહંસનું રૂપ ધરી બોલી કે; "જેવી રીતે એક દિવસ દમયંતીના પુષ્પવનમાં હું ગયો હતો તેવી જ રીતે મને એકવાર ઉડીને જવા દો કે હું જઇને વિરહણીના કાનમાં એકવાર સુખની ખબર આપી આવું"–ત્યાર પછી? ત્યાર પછી દુખની રાત પૂરી થઇ નવવર્ષાનું જળ પડયું. મ્લાન થયેલાં ફૂલો ખીલી ઉઠયાં–આ વેળાએ એ દિવાલની બહાર રહ્યું–સમસ્ત પૃથ્વી અને બીજું બધું, અને તેની અંદર પ્રવેશ કર્યો માત્ર એક પુરૂષે. ત્યાર પછી? ત્યાર પછી મારી વાત પૂરી થઇ.

પરંતુ એ રીતે વાત પૂરી થઇ નહીં. જે સ્થળે તે અધૂરી રહી છે તેનું વર્ણન કરી આ લેખ પૂરો કરીશ.

મારી માને લઇને હું યાત્રાએ જતો હતો. એ વ્યવસ્થાનો ભાર મારા ઉપર જ હતો; કારણ, મામા હજી પણ હાવરાના પૂલની પેલી પાર ગયા નહોતા. હું આગગાડીમાં ઉંઘતો હતો, ઝોકાં ખાતાં ખાતાં મગજમાં નાના પ્રકારનાં ભાગ્યાં તૂટયાં સ્વપ્નોનો ઝંકાર થઇ રહ્યો હતો. ઓચિંતો એક સ્ટેશને જાગી ઉઠયો. પ્રકાશ અને અંધકારમાં

મિશ્ર થયેલું તે પણ એક સ્વપ્ન—કેવળ આકાશના તારલાઓ ચિરપરિચિત—બાકીનું બીજું બધું અપરિચિત. અસ્પષ્ટ—સ્ટેશનનાં ફાનસો ઉભાં ઉભાં પ્રકાશ આપતાં જાણે કહેતાં હતાં કે "આ પૃથ્વી કેટલી બધી અપરિચિત છે અને જે ચોતરફ છે તે કેટલું બધું દૂર છે." ગાડીમાં મા ઊંઘતાં હતાં. બત્તીની નીચે લીલો પડદો ખેંચી લીધો હતો. ટ્રંક પેટી વગેરે આમતેમ એકએકની ઉપર પડયાં હતાં.

એવે વખતે એ અદ્‌ભુત પૃથ્વીની અદ્‌ભુત રાતે કોઇ બોલી ઉઠયું "જલ્દી ચાલ્યાં આવો, આ ડબ્બામાં જગ્યા છે."

મને લાગ્યું કે મેં જાણે ગાયન સાંભળ્યું. બંગાળી સ્ત્રીઓ જ્યારે ગળામાં બંગાળી બોલે છે ત્યારે કેટલું મધુરૂં લાગે છે, તે આવી રીતે કસમયે અચાનક ચમકીને સાંભળતાં પૂર્ણ રીતે સમજી શકાય છે; પરંતુ આ કંઠને કેવળ સ્ત્રીનો કંઠ કહીને એક પંક્તિમાં દાખલ કરવો ચાલશે નહીં; એ કેવળ એક મનુષ્યનો કંઠ, સાંભળતાં જ મન બોલી ઉઠે, કે 'આવું તો કયાંયે સાંભળ્યું નથી.!'

ઘણા લાંબા વખતથી મને કંઠસ્વર ઘણો જ ગમે છે. રૂપ એ કાંઇ ઓછી વસ્તુ નથી, પરંતુ મનુષ્યમાં જે અંતરતમ અને અનિર્વચનીય વસ્તુ છે તે કંઠસ્વર છે અને એ કંઠસ્વર જ જાણે ચહેરો હોયની એમ મને લાગે છે. મેં ઉતાવળે ગાડીની બારી ઉઘાડી બહાર ડોકું કાઢયું, પણ કાંઇ જ દેખાયું નહી. પ્લેટફૉર્મના અંધકારમાં ઉભા રહીને ગાર્ડે પોતાનું લીલું ફાનસ નમાવી દીધું, ગાડી ચાલી—અને હું બારી પાસે બેસી રહ્યો. મારી આંખ સામે કોઇ મૂર્તિ નહોતી, પરંતુ હૃદયમાં હું એક હૃદયનું રૂપ જોવા લાગ્યો. તે જાણે આ અનંત તારામયી રાત્રીના જેવું, પોતે પોતામાં વ્યાપી રહે, પરંતુ તેને

પકડી શકાય નહીં. અહા! તે સૂર! અજાણ્યા કંઠનો સૂર એક ક્ષણમાં, મારા ચિરપરિચયના આસન પર આવી બેઠો છે! તે કેટલો બધો પરિપૂર્ણ–ચંચલ કાળના ક્ષુબ્ધ હૃદય ઉપર ફુલની માફક તે ખીલ્યો છે, પરંતુ તેના મોજાં લાગવા છતાં એક પાંખડી પણ ખરતી નથી–અતિ કોમળતામાં જરાક સરખો પણ ડાઘ પડયો નથી.

આગગાડી લોખંડના મૃદંગથી તાલ દેતી ચાલવા લાગી–હું મનમાં એજ ગાન સાંભળતો. તેની માત્ર એક જ ધૂન " ગાડીમાં જગ્યા છે–છે કે–જગ્યા છે કે? " જગ્યા જે મળી શકતી નથી, કોઇ કોઇને ઓળખતું નથી, વળી એ ન ઓળખવું એ માત્ર દુર્ભાગ્ય છે એ જે માયા છે તેને છિન્ન ભિન્ન કરવાથી પણ ઓળખવાનો કંઇ પાર નથી. અહો! તે સુધામય સૂર! જે હૃદયના અદ્દ્ભુત રૂપનો છે, તે શું મારા ચિરકાળનો પરિચિત નથી? જગ્યા છે, છે; જલદી આવવા બોલાવે છે, જલદી જ આવ્યો છું–એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરતો નથી. મને બરાબર ઉંઘ આવી નહીં. લગભગ દરેક સ્ટેશને એકવાર ડોકીયું બહાર કાઢીને મેં જોયું–બીક લાગવા માંડી કે જેને જોયેલું નથી તે વખતે રાતના જ કોઇ સ્ટેશને ઉતરી જશે તો?

બીજે દિવસે સવારે એક મોટા સ્ટેશને ગાડી બદલવાની હતી. અમારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ હતી–મને એવી આશા હતી કે ભીંડ નહીં થાય. ઉતરીને જોઉં છું તો સાહેબ લોકના 'ઓર્ડલીઓ-નું' ટોળું સરસામાન લઇને ગાડીની વાટ જૂએ છે. લશ્કરનો કોઈ એક મોટો સરદાર મુસાફરીએ નીકળ્યો છે, બે ત્રણ મિનિટમાં જ ગાડી આવી પહોંચી. હું સમજ્યો કે પહેલા વર્ગની આશાનો ત્યાગ કરવો પડશે. માને લઇને કયા ડબામાં બેસવું એની બાબતે ચિંતામાં હું પડયો. બધા ડબ્બામાં ભીંડ હતી. બારણે બારણે ડોકું ઘાલીને

જોવા લાગ્યો. એવે વખતે બીજા વર્ગના ડબ્બામાંથી એક કુમારીએ મારી માને ઉદ્દેશીને કહ્યું; "આપ અમારા ડબ્બામાં પધારશોને ? અહિંયાં જગ્યા છે."

હું તો ચમકી ઉઠયો. તે જ અતિ મધુર કંઠ, અને એ જ ગાનની ધુન 'જગ્યા છે.' ક્ષણ માત્ર વિલંબ ન કરતાં માની સાથે હું તે ડબ્બામાં જઇ બેઠો. સરસામાન લેવાનો વખત નહોતો. મારા જેવો 'નમાલો' દુનિયામાં બીજો કોઇ નહી હોય. એ જ કુમારીના મજુરના હાથમાંથી, ચાલતી ગાડીએ, ઉતાવળથી, અમારૂં બિછાનું મેં ખેંચી લીધું. મારો ફોટો પાડવાનો કેમેરા સ્ટેશનપર રહી ગયો તે લઇ લેવાની તજવીજ પણ મેં કરી નહીં.

ત્યાર પછી—શું લખવું તે હું જાણતો નથી. મારા મનની અંદર એક અખંડ આનંદની છબી છે, તેને કયાંથી શરૂ કરૂં અને કયાં પૂરી કરૂં ? બેડાં બેડાં વાકય ઉપર વાકય યોજવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ વખતે તે સૂરને નજરે દીઠો. ત્યારે પણ તે મને સૂર તરિકે જ લાગ્યો. મારી માના મોં તરફ જોયું તો જણાયું કે તેની આંખ અનિમિષ જ છે. કુમારીની ઉમ્મર સોળ કે સત્તર વર્ષની હશે—પરંતુ નવયૌવને એના દેહમાં—મનમાં કોઇ પણ ઠેકાણે સ્હેજ પણ ભાર નાંખી દીધો હોય એવું જણાતું નથી. તેની ગતિ સહજ, પ્રભા નિર્મળ, અને સૌંદર્યની પવિત્રતા અપૂર્વ હતાં.

હું જાણૂં છું કે વિસ્તારથી કહેતાં મને આવડશે નહીં, તે એટલે સુધી કે તેણે કયા રંગનું કપડું કઇ રીતે પહેર્યું હતું તે હું બરાબર રીતે કહી શકું તેમ નથી. એટલું તો નક્કી કે તેના વેષમાં એવું કાંઇ નહોતું કે જે તેના પોતાનાથી વિશેષ તરીકે જૂદું તરી આવે. તે પોતે પોતાની ચારે દિશાની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ

હતી—રજનીગંધાની શુભ મંજરીની પેઠે સરલ ટેકરી ઉપર ઉભું રહીને જે ઝાડ ઉગ્યું છે, તે ઝાડને તે એકદમ વટાવી ગઇ છે. તેની સાથે બે ત્રણ નાની છોકરીઓ હતી. તેની સાથે તેને હસવાનો અને વાત કરવાનો જાણે અંત જ નહોતો. મેં હાથમાં એક ચોપડી રાખીને કાન તે બાજૂ રાખ્યા. જે કાંઇ કાનમાં સંભળાતું તે બધું તો છોકરીની સાથે છોકરવાદી વાતો હતી. તેનું વિશેષત્વ એટલું જ કે તેની અંદર ઉમ્મરનો તફાવત કાંઈ હતો નહી. બાળકની સાથે તે અનાયાસે અને આનંદથી બાળક થઇ ગઈ હતી. સાથે કેટલીક બાળકોની વાર્તાની ચિત્રોવાળી ચોપડીઓ હતી, તેમાંથી જ કોઇએક વાત સંભળાવવાને માટે છોકરીઓ તેને કહેતી હતી. આ વાત નક્કી તે છોકરીઓએ વીશ પચીશ વાર સાંળળી હશે; પરંતુ એ છોકરીઓનો શા માટે અત્યારે આટલો બધો આગ્રહ હતો તે હું સમજ્યો. એ સુધા—કંઠની સોનાની કાઠીમાં બધી વાત સુવર્ણવત્ થઇ જતી હતી. એ કુમારીનું સમસ્ત શરીર અને મન જે એક સામટું ઉલ્લાસથી ભરપૂર હતું, તેના બોલવામાં, ચાલવામાં, સ્પર્શમાં, હૃદય ઉછળી આવતું દેખાતું હતું. એથી કરીને છોકરીઓ જ્યારે તેને મ્હોડે વાર્તા સાંભળે, ત્યારે વાર્તા નહી પણ તેને જ સાંભળે—તેમના હૃદયપર પ્રાણનું ઝરણ ઝરી પડે. તેના એ ઉછળેલા પ્રાણે મારા તે દિવસનાં સમસ્ત સૂર્યકિરણને સજીવ કરી દીધાં; મને એમ થયું કે મને જે પ્રકૃતિએ તેનું આકાશ આપીને વીંટી લીધો છે, તે આ જ તરૂણીનો ચંચળ અને પ્રફુલ્લ પ્રાણનો વિશ્વવ્યાપી વિસ્તાર છે!

બીજે સ્ટેશને પહોંચતાં જ વેચનારા પાસેથી સારી પેઠે તેણે ચણા ખરીધા અને છોકરીઓની સાથે મળીને કેવળ બાળકની પેઠે હસતાં હસતાં વિના સંકોચે તે ખાવા માંડી. મારો સ્વભાવ જાણે

જાળથી વીંટાયો હોય તેમ–હું શા માટે સરળતાથી હસ્તે મોઢે એ કુમારીની પાસેથી થોડા ચણા માગી શકયો નહીં–હાથ લાંબો કરીને મારી ઇચ્છા કબુલ કરી શકયો નહીં. મારી મા, સારૂં લગાડવું કે માઠું લગાડવું એ બેની વચ્ચે વિચારમાં પડી ગઇ હતી. ગાડીમાં હું એકલો જ પુરૂષ હતો. છતાં આ કુમારીને લેશ માત્ર સંકોચ નહોતો, વળી તે એવી લોભીની માફક ખાતી હતી કે મારી માને તે બિલકુલ પસંદ પડયું નહીં. અને તેને તો આ છોકરી ભાન વિનાની લાગી. તેને વિચાર થયો કે આ છોકરીની ઉમ્મર મોટી થઇ છે, પરંતુ તેનામાં કાંઇ આવડત નથી. મારી મા એકાએક કોઇ સાથે વાત કરી શકતી નહીં. મનુષ્યથી દૂર રહેવાનો જ તેનો સ્વભાવ હતો. આ કુમારીની ઓળખાણ કરવાની તેની બહુ જ ઇચ્છા હતી, પરંતુ સ્વભાવને લીધે તેમ કરી શકતી નહોતી.

એવે વખતે ગાડી એક મોટા સ્ટેશને આવી પહોંચી. પેલા સરદારના બીજા લશ્કરીઓ અહીંથી ગાડીમાં બેસવાની તૈયારી કરતા હતા. ગાડીમાં કયાંયે જગ્યા નહોતી. અમારા ડબ્બા સામે તેઓ વારંવાર જોતા જોતા આંટા મારવા લાગ્યા. મારી મા તો ભયથી સજ્જડ થઇ ગઇ હતી. મારા મનને પણ શાંતિ નહોતી.

ગાડીને ઉપડવાના થોડા વખત પહેલાં એક દેશી રેલ્વે અમલદાર હાથમાં ‘ રીઝર્વડ ’ નાં બે કાર્ડ લઇને આવ્યો અને ડબ્બાના બે બાંકડા પર લટકાવીને મને કહ્યું; “ આ ડબ્બાના બે બાંકડા પહેલેથી જ બે સાહેબોએ ‘ રીઝર્વડ ’ કરાવેલા છે, આપ સૌને બીજા ડબ્બામાં જવું પડશે. ”

હું તો ગભરાઇને તરત જ ઉભો થયો. પેલી કુમારીએ હિન્દીમાં કહ્યું; “ ના, અમે ડબ્બો ખાલી નહીં કરીએ. ”

એ માણસ રૂઆબથી બોલ્યો: "ખાલી કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી."

પરંતુ એ કુમારીનામાં ડબો છોડવાનું કાંઇ લક્ષણ ન જોવાથી તે ડબામાંથી ઉતરી ગયો અને અંગ્રેજ સ્ટેશન માસ્તરને બોલાવી લાવ્યો. તેણે આવીને મને કહ્યું; હું ઘણોજ દીલગીર છું, પરંતુ—"

એ સાંભળીને હું 'મજુર–મજુર' કરીને બૂમ પાડવા લાગ્યો. કુમારી ઉઠી અને જાણે બંને આંખમાંથી અગ્નિ વરસાવતી હોય તેમ બોલી "ના, તમારાથી નહીં જવાય, જેમ છો તેમ બેસી રહો." એમ કહીને તેણે બારણા પાસે ઉભા રહીને સ્ટેશન માસ્તરને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે "આ ડબો અગાઉથી રીઝર્વ્ડ કરેલો છે એ વાત તદ્દન અસત્ય છે," તેણે રીઝર્વ્ડનાં કાર્ડ છોડીને પ્લેટફાર્મ પર ફેંકી દીધાં.

એવામાં 'ઓર્ડર્લી' સમેત યુનિફોર્મ પહેરેલો સાહેબ બારણાની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. પોતાનો સરસામાન ગાડીમાં મુકવાને માટે તેણે તે પહેલાં જ પોતાના ઓર્ડર્લીને ઇસારત કરી હતી. તે પછી કુમારીના મોં સામું નીહાળી, તેનું બોલવું સાંભળી, વસ્તુસ્થિતિ જોઇ, સ્ટેશન માસ્તરનો હાથ ઝાલીને બાજૂએ લઇ ગયો. શી વાત થઇ તે કાંઇ સમજાયું નહીં. પરંતુ જણાયું કે ગાડી ઉપડવાનો વખત થઇ ગયો હતો, છતાં બીજો એક ડબો જોડાયા પછી જ ટ્રેન રવાના થઇ શકી. છોકરીએ વળી પોતાનાં બાળકોનું ટોળું બહાર કાઢીને એકઠું કરી ચણા ખાવા માંડયા અને હું શરમનો માર્યો બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢીને કુદરતની શોભા જોવા માંડયો.

ગાડી કાનપુર સ્ટેશને જઇ પહોંચી. કુમારી સરસામાન બાંધીને તૈયાર હતી. સ્ટેશનપર એક હિંદુસ્તાની નોકર એમને ઉતારવાની તજવીજ કરતો હતો.

મારી માથી રહેવાયું નહીં. તેણે પૂછ્યું; "તમારૂં નામ શું બાપુ?"

કુમારીએ કહ્યું; " મારૂં નામ કલ્યાણી."

એ સાંભળીને મારી મા અને હું ચમકી ઉઠયાં.

" તમારા પિતા—"

" તે અહીંના ડાકટર છે. તેમનું નામ શંભુનાથ સેન."

તે પછી બધાં ઉતરી ગયાં.

(૫)

મામાનો નિષેધ અમાન્ય કરીને, માતૃ–આજ્ઞા ઠેલીને, તે પછી હું કાનપુર આવ્યો છું. કલ્યાણીના બાપ અને કલ્યાણીને પોતાને મળ્યો છું. બે હાથ જોડી માથું નમાવ્યું છે–શંભુનાથ બાબુનું હૃદય પીગળ્યું છે. કલ્યાણી કહે છે કે " હું લગ્ન કરીશ નહીં."

મેં પૂછ્યું " શા માટે ?"

તેણે કહ્યું " માતૃ–આજ્ઞા."

સર્વનાશ! આ ઠેકાણે પણ મામા છે કે શું ?

તે પછી હું સમજ્યો, માતૃ આજ્ઞા કોની? માતૃ ભૂમિની! લગ્ન તૂટયા પછીથી કલ્યાણીએ છોકરીઓને શીખવવાનું વ્રત માતૃભૂમિની આજ્ઞાથી લીધું છે!

પરંતુ મેં આશા મૂકી નહી. એ સૂર આજે પણ મારા હૃદયમાં વાગે છે. એ જાણે કોઇ પેલા પારની બંસી છે–મારા સંસારની બહારથી આવેલી–સમસ્ત સંસારની બહાર જાણે તેણે પોકાર કરી દીધો. અને તે જે રાત્રે અંધકારની અંદર મારે કાને આવેલી " જગ્યા છે" એ ધ્વન મારા ચિર જીવનના ગાનની ધૂન થઇ રહી. એ

વખતે મારી ઉમ્મર હતી તેવીસ, હાલ થઈ છે સત્તાવીશ. હજી પણ મેં આશા છોડી નથી, પરંતુ મામાને છોડયા છે! એકનો એક દીકરો જાણીને મા મને છોડી શકતાં નથી.

તમે મનમાં ધારતા હશો કે હું લગ્નની આશા રાખું છું? ના, કદી પણ નહીં. મારા મનમાં કેવળ તે એક રાત્રિના અજાણ્યા કંઠના મધુર સૂરની આશા! "જગ્યા છે." નક્કી છે. ન હોય તો રહેવું કયાં? એટલા માટે વર્ષ ઉપર વર્ષ જાય છે પણ હું હજી અહીં જ છું. મળું છું, એ કંઠ સાંભળું છું. જયારે પ્રસંગ મળે છે, ત્યારે તેનું કામ કરી આપું છું—અને મારૂં મન કહે છે કે આખરે આ જગ્યા જ મળી છે! હે અપરિચિતા! તારો પરિચય પૂર્ણ થયો નથી અને થશે પણ નહી; પરંતુ મારૂં નસીબ એટલું સારૂં કે આ જગ્યા મને મળી છે.

(૪)

મણિ અને જ્યોતિ.

૧

" માશી ! "

" બાઇ, જ્યોતિ ! હવે જરાકવાર સુઇ જા; બહુ મોડું થયું છે."

" નહિ, માશી હવે મારે બહુ દિવસ નથી. હું તો એમ કહેતો હતો કે મણિ એના પિતાને ઘેર ભલે જાય. એ કયાં છે અત્યારે ? "

" સીતારામપુરમાં "

"હા, બરાબર એને ત્યાં જ મોકલો. માંદા માણસ પાસે એણે બહુ ન રહેવું જોઇએ; અને માશી, એની પણ તબિયત કાંઇ બહુ સારી નથી."

"જો ને બાપુ, ત્હને આવી સ્થિતિમાં મુકીને એનાથી જવાય પણ ખરૂં કે?"

"પણ ડાક્ટર શું કહે છે તે એ જાણે છે?"

"પણ એ પોતે જ જુએ છે ને? પરમ દિવસે મેં એના પિતાને ત્યાં જવાની જરાક વાત કાઢી એટલે તો એ રોવા બેઠી!"

આ અંતિમ વાકયમાં અસત્યનો કિંચિત્ અંશ હતો, એ કહેવું અત્રે આવશ્યક છે. મણિ સાથે થયેલી વાતચિત વસ્તુતઃ નીચે પ્રમાણે હતી;

"બહેન, તારા પિતાજીને ત્યાંથી કંઇ સમાચાર આવ્યા છે?–મેં અનાથને હમણાં જ કયાંક જોયા!"

"હા, માશી, મારી નાની બહેનનું 'અન્નપ્રાશન' આવતા શુક્રવારે છે. મને વિચાર આવે છે કે......" મણિ અચકાઇ.

"બહુ સારૂં, બહેન, એને માટે એક ન્હાનો સોનાનો હાર મોકલજે. તારી બાને પણ તેથી આનંદ થશે."

"હું પોતે જ જવાનો વિચાર રાખું છું. માશી! મેં મારી ન્હાની બહેનને કોઇ દહાડો જોઇ નથી. એને જોવાનું મને બહુ મન છે."

"એટલે? જ્યોતિને એકલો મૂકીને જાઇશ?" "બહેન, ડાક્ટરે શું કહ્યું તે તો તેં સાંભળ્યુ ને?"

"હા, પણ, માશી, એ તો કહે છે કે હમણાં કાંઇ ખાસ ગંભીર......"

"એ તો ગમે તે કહે. તને તો એની સ્થિતિ દેખાય છે ને ?" માશી જરાક ચીઢાયાં.

"પણ, માશી, ત્રણ ભાઇ પછી મારે આ પ્હેલી જ બ્હેન આવી છે, અને બધાની તે બહુ જ લાડકી છે! બહુ ધામધુમ પણ થવાની છે, અને હું ન જાઉં તો બાને........"

"ઠીક, તારી બાને ભલે ખોટું લાગે. પણ મણિ, જો તું જ્યોતિને આવી સ્થિતિમાં એકલો મુકીને જઇશ તો તારા પિતાજી તારા ઉપર ચીઢાશે એની કાંઇ ખબર છે ?"

"હા. પણ તમે એમના ઉપર એક કાગળ લખજો ને કે હમણાં કાંઇ ખાસ ચિન્તા કરવા જેવું નથી; અને હું જાઉં તો પણ કાંઇ હરકત........"

"હા, મણિ, તું જઇશ તો કાંઇ અહિ તારી ખોટ નહિ પડે. પણ એટલું યાદ રાખજે કે જો હું તારા પિતાને લખીશ તો બધું મારા મનમાં છે તે હું લખી દઇશ."

ના, ના, ત્યારે તો ન લખશો. હું એમને કહીશ, અને એ તો જરૂર......"

"મણિ, જો સાંભળ. મને ત્હારા તરફથી બહુ ખમવું પડયું છે; પણ જો તું આવું કાંઇ પગલું ભરીશ તો મારાથી વધારે નહિ ખમાય. ત્હારા પિતા તો ત્હને સારી પેઠે ઓળખે છે, એટલે એમને તો તું છેતરી શકીશ નહીં.

માશી ગયાં એટલે મણિ બડબડાટ કરતી પથારીમાં પડી, એ-ટલામાં એની પડોશણ—સખી—અંદર આવી.

"બ્હેન, આ જુલમ તો જો ? સારી એકની એક બ્હેન નું

"અન્નપ્રાશન" આવે છે, અને માશી મને જવા દેતાં નથી."

"મણિ, તારા વર આટલા બધા માંદા છે, અને તું જવાની વાત કરે છે એ ઠીક કે? વાહ, બહેન!"

"પણ એમને માટે હું કશું કરતી તો છું નહિ; અને યત્ન કરૂં તો પણ મારાથી શું થવાનું છે? બહેન, આ ઘર એવું તો સ્મશાનની માફક ખાવા ધાય છે કે મારાથી તો આ સહેવાતું નથી!" મણિની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં.

"મણિ, તું તો કોઇ અદ્‌ભુત સ્ત્રી છે. વર કરતાં કાંઇ બહેન વધારે છે?"

"પણ, હું તમારી બધાંની માફક ઢોંગ કરીને શાંત રહી શકતી નથી; પછી લોકો મારે માટે છો ગમે તે ધારે!"

"ઠીક, હવે તારે શું કરવું છે એ તો કહે??"

"હું તો જવાની જ—મને કોઈ અટકાવી શકશે નહિ —હા." મણિ નિશ્ચયપૂર્વક બોલી.

"વાહ! તુંયે બડી જબરી લાગે છે.!"

એના પિતાજીને ત્યાં જવાની વાત જરાક છેડી એટલામાં તો મણિ રડી પડી, એ સાંભળી જ્યોતિને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. એ પથારીમાં બેઠો થયો; એક તકીઓ ખેંચી—એના ઉપર અઢેલીને બેઠો.

"માશી, આ દીવો લઇ લ્યો, અને પેલી બારી જરાક ઉઘાડોને?"

અનંત કાલની એક પ્રવાસિની, ગાઢ શાંત રાત્રિ સર્વત્ર વ્યાપી રહી હતી; અનેક યુગોમાં અસંખ્ય મરણ પથારીઓના સાક્ષી તારાઓ આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા.

ગાઢ અંધારી રાત્રિની છાયામાં દૂર, પોતાની મણિનું રમણીય

મુખ જાણે આલેખાયલું હોય એમ જ્યોતિને ભાસ્યું. મણિની વિશાળ નીલ આંખો આંસુથી ભરપુર હતી.

એને શાંત જોઇ માશીને કાંઇક નિવૃત્તિ વળી. એ સૂઇ ગયો હશે એમ એમને લાગ્યું.

અચિંત્યો એ ચમકીને બેઠો થયો. " માશી, આ આપણા ગરીબડા ઘરમાં મણિ–કિશોરી–મણિ સુખી નહિ થાય એમ તમને બધાંને લાગતું હતું ખરૂં? પણ તમે જોયું તે...?"

" હા, ભાઇ. મેં જોયું! મારી ભૂલ થઇ હતી; પણ વિપત્તિ મનુષ્યને કસે છે."

" માશી!"

" બેટા, હવે જરા સૂઇ જા!"

" ના, ના, મારે જરા વાતો કરવી છે. માશી તમે ચીઢાશો?"

' ના, ભાઇ. "

" માશી, એક વખત, મને જ્યારે એમ લાગ્યું કે મણિના હૃદયમાં મને સ્થાન નહિ મળે, ત્યારે મેં શાંતિથી સહન કર્યું; પણ તમે "......

" ના, ભાઇ, એમ ના બોલ. હું પણ તારા દુઃખમાં સહભાગી હતી!"

" માશી, માનવ હૃદય કાંઇ માટીના ઢેફાં જેવું નથી, કે આપણે ફક્ત ઉપાડી લઇએ એટલે આપણું થાય! મને લાગ્યું કે મણિને તેના પોતાના હૃદયનું જ ભાન નહોતું. એક દિવસ, કોણ જાણે કેમ, પણ અચિંત્યો જ એને મારા તરફ..."

" હા, જ્યોતિ તું કહે છે એમ જ થયું!"

"અને તેથી એના ઉછાંછળાપણાની મેં બહુ દરકાર કરી નહિ." જ્યોતિ આંખો મીચી કાંઇક ધ્યાનમાં પડયો.

એક નિઃશ્વાસ નાંખી, માશી શાંત રહ્યાં. જ્યોતિએ તોફાની વરસાદમાં, દદડતી હાલતમાં, બહાર અગાશીમાં અનેક રાત્રિઓ પસાર કરી હતી, અને પોતાના શયન–ગૃહમાં પણ જવાની દરકાર કરી નહોતી. અનેકવાર, જ્યોતિ બિછાના ઉપર પડી રહેતો અને ઇચ્છતો કે "મણિ આવીને મારૂં માથું દાબે, અને મારૂં દુઃખ કાંઇક ઓછું કરે તો કેવું સારૂં?" પણ તે વખતે મણિ તો કોઇ સખી સાથે નાટકમાં જવાની તૈયારી કરતી જણાતી. અને જો માશી એનું માથું દાબવા જાય તો એ એમને હઠ કરી પાછાં મોકલી દેતો. આ રોષમાં અત્યંત દુઃખ સમાયલું હતું. ઘણીવાર એમને એમ કહેવાનું મન થતું કે "જ્યોતિ, એની તું બહુ દરકાર ન કરીશ; ભાઇ, એને જરૂર પડશે—ગરજ પડશે—ત્યારે એ સમજશે." પણ આવી વસ્તુઓ કહેવા-માં ગેરસમજુતીનો ભય રહે છે.

જ્યોતિના હૃદયમાં "સ્ત્રીત્વ" ને માટે એક પવિત્ર મંદિર હતું; અને તેના સિંહાસન ઉપર મણિને સ્થાન મળ્યું હતું. "આ દિવ્ય અંગના તરફથી પ્રેમ–મદિરાનો મારો ભાગ મને નહિ મળે, એમ વિધિએ નિર્મ્યું છે"- આ કલ્પના જ જ્યોતિને ભયંકર થઇ પડતી. પરિણામે એ દિવ્ય મંદિરની દિવ્યાંગનાની પૂજા ચાલુ જ રહી; ભોગ ઉપર ભોગ અપાયા અને વરદાનની આશાનો અંત ન જ આવ્યો. અમર આશાની પણ બલિહારી છે!!

જ્યોતિ નિદ્રાધીન થયો હશે એમ માશીને લાગ્યું; પણ એ તો પાછો બેઠો થયો.

"માશી, તમે ધાર્યું કે મણિથી હું સુખી નથી. અને તેથી

તમને એના ઉપર રોષ ઉપજ્યો હતો ખરું? પણ, માશી, સુખ તો પેલા તારાઓ જેવું છે. બધા તારલાઓ કાંઇ અંધકારનો નાશ નથી કરતા, વચ્ચે વચ્ચે છિદ્રો પણ હોય છે. જીવનમાં આપણે ભૂલો અને ગેરસમજુતીઓ કરીએ છીએ. પરંતુ આ છિદ્રોની વચ્ચેથી સત્ય પ્રકાશે છે...માશી, હું નથી સમજી શકતો-મારૂં હૃદય કાંઇક અપૂર્વ આનંદથી ઉભરાઇ જાય છે-એમ કેમ હશે?"

કાંઇ પણ ઉત્તર દીધા વિના માશીએ પોતાના કોમળ હસ્તવડે તેનું માથું દાબવા માંડયું. ગાઢ અંધકારમાં એમનાં આંસુઓ જણાયાં નહિ.

"માશી, હજી તો એ નાની છે; મને એમ થાય છે કે મારા વિના એના દિવસો કેમ જશે?"

"નાની? ભાઈ, એ એવું સમજતી થઇ છે...જ્યોતિ, મારા જીવનની મૂર્તિ જ્યારે મેં ખોઇ ત્યારે હું પણ નાની હતી, પછી જ મારા હૃદયમાં સદાને માટે એમની સ્થાપના થઇ!" માશીના આંસુઓ અવિચ્છિન્ન વહેતાં હતાં.

"પણ, માશી, મને એમ લાગે છે કે મારી મણિનું હૃદય જાગૃતિનાં ચિન્હો દેખાડે છે એટલામાં જ મારે આ જગતનો......"

"ભાઇ, જ્યોતિ, એવું બોલીશ નહી. એનું હૃદય જો જાગે તો જ બહુ છે!"

કેટલાંક વર્ષો ઉપર સાંભળેલું એક ગામડીઆનું રમ્ય ગીત જ્યોતિને સાંભર્યું. એની આંખો પણ આંસુભીની થઇ.

"માશી, કેટલા વાગ્યા હશે?"

"ભાઇ,નવ થયા હશે."

" હજી નવ જ થયા છે ? મેં તો ધાર્યું કે પ્રભાતના બે કે ત્રણ વાગ્યા હશે ! પણ, માશી, તમે જાણો છો. મારી મધ્યરાત્રિ તો સૂર્યાસ્ત સાથે જ શરૂ થાય છે ! "

" ભાઇ, હવે જરા જંપીને સુઇ જા; કાલે રાત્રે પણ તું બહુ મોડો સુતો હતો. "

" માશી ! મણી સૂઈ ગઇ ? "

" ના, ના, એ તો તારે માટે કાંજી બનાવે છે. " જયોતિ ચમક્યો.

" ખરેખર, માશી, સાચું કહો છો ? "

" હા, ભાઇ, સાચું ! તારૂં બધું ખાવાનું એ જ કરે છે. "

" મને તો લાગ્યું કે એને નહિ આવડતું હોય—— "

" પણ આવું શીખતાં સ્ત્રીઓને વાર ન લાગે તો ! જરૂર પડે એની મેળે આવડે. "

" આજે સહરારે મેં કાંજી પીધી તે એવી તો સરસ હતી ! માશી, મને તો લાગ્યું કે તમેજ કરી હશે. "

" ના, ભાઇ, મણિ મને એવું કરવા પણ દે ખરી કે ? તારાં કપડાં પણ એ ધૂએ છે ! એ જાણે છે કે તને કાંઇ પણ અસ્વચ્છ ગમતું નથી, અને એને ચીવટ પણ બહુ છે. ત્હારી ઓરડી પણ એણે એવી સાફ અને સુઘડ રાખી છે ! જો એને હું અહિં આવવા દઉં તો તો એ સાંઝે થાકીને લોથ થઇ જાય...પણ એ બધું ખરા મનથી કરે છે, હોં ! "

" ત્યારે...એનું શરીર સારૂં છે ? "

" ડાક્ટર કહે છે કે માંદા માણુસ પાસે એને બહુ ન રાખવી; એનું હૃદય બહુ કોમળ છે. "

" પણ, માશી, એ અહિં આવવાની હઠ નથી કરતી ? "

" ભાઇ, એ તો બહુએ હઠ કરે છે. પણ હું જરાક કહું એટલે મારૂં કહ્યું માને છે. તારી ખબર હું એને બહુ વાર આપું છું. "

અશ્રુબિંદુઓની પેઠે તારાઓ વિશાળ આકાશમાં ચળકતા હતા. જ્યોતિએ ઉંચું જોયું અને આભારમાં પોતાનું માથું સહજ નમાવ્યું. એની જીવન—જ્યોતિ હવે થોડો જ સમય પ્રકાશવાની હતી. ગાઢ અંધકારમાં જ્યારે કાળે પોતાનો હાથ એના તરફ લંબાવ્યો, ત્યારે જ્યોતિએ અગાધ શ્રદ્ધાથી એ લીધો.

એણે એક નિશ્વાસ નાંખ્યો, અને કાંઇક આતુરતાથી–ચિંતાથી–એ બોલ્યોઃ—" માશી, જો મણિ જાગતી હોય તો એને જરા બોલાવશો ? "

" હા, ભાઇ; બોલાવું છું ! "

" બહુ વાર નહિ, માશી, ફક્ત એક થોડીક ક્ષણ—મારે એને કાંઇક કહેવું છે. "

એક નિઃશ્વાસ નાંખી માશી ગયાં. જ્યોતિની નાડી જોરથી ચાલવા માંડી. એના આખા જીવનમાં એક વખત પણ મણિ સાથે બેસી નિકટ રીતે વાત કરવાનો પ્રસંગ એને મળ્યો નહોતો. આ બે વાદિત્રો પ્રભુએ કાંઇક જૂદી જ રીતે ઘડયાં હતાં અને એમને એક સૂરથી વગાડવાં, એ અશક્ય હતું.

સખીઓ સાથે મણિ જ્યારે હસીને આનંદથી વાતો કરતી–કલ્લોલ કરતી—ત્યારે જ્યોતિને અદેખાઇ આવતી. પોતે એમના જેવી નકામી અને તુચ્છ વાતો કરી શક્તો નહીં એટલે એને પોતાનો જ

વાંક વસતો. એ એના મિત્રો સાથે તુચ્છ અને સાધારણ વાતો કરી શકતો; પણ કેટલીક વાતોમાં પુરૂષોને જ આનંદ પડે છે—સ્ત્રીઓને નથી પડતો. એક મનુષ્ય પોતે એકલો મહાન્ ફીલસુફી ભર્યા સંવાદો પોતાની જ સાથે કરી શકે, પણ તુચ્છ વિષયો ઉપર વાતો કરવાને બે જણ તો જોઇએ જ. એક શરણાઇ એકલી વગાડી શકાય પણ કરતાલની તો જોડી જ જોઇએ. અનેકવાર સંધ્યા સમયે, અગાશીમાં પોતે મણિ સાથે એકલો બેઠો હોય ત્યારે વિવિધ વિષયો ઉપર વાતો કરવાનો એ પ્રયત્ન કરતો, પણ દોરી અધવચમાં જ તૂટતી, અને સંધ્યા સમયની શાંતિને પણ જાણે શરમ આવતી ન હોય એમ થતું. એને સ્પષ્ટ લાગતું કે મણિ સટકી જવા ઇચ્છે છે. એ એમ ઇચ્છતો પણ ખરો કે કોઇ ત્રીજું મનુષ્ય આવે; કારણ કે કેટલીક વખત જ્યાં બે જણ વાત નથી કરી શકતાં ત્યાં ત્રણ હોય તો વાત કરવી સહેલી પડે છે.

મણિ આવે ત્યારે શું બોલવું એનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ એવી બનાવટી—કર્ત્રિમ વાતોથી કાંઇ સંતોષ મળે ? આ થોડીક ક્ષણ નકામી જશે એમ એને ભય હતો—પણ મણિ સાથે નિકટ રીતે વાતો કરવાનો બહુ જ થોડો સમય હવે રહ્યો હતો.

૩.

“ બહેન, મણિ, આ શું ? તું ક્યાંક જાય છે કે શું ? ”

“ હા ! હું સીતારામપુર જાઉં છું. ”

“ એટલે ? કોની સાથે ? ”

“ કેમ, અનાથ છે ને ? ”

“ બહેન, મારૂં માન; આજે નહિ, કાલે જજે. ” માશીએ કાંઇક વિનંતિના રૂપમાં કહ્યું.

"પણ, માશી, બધી તૈયારીઓ થઇ ચૂકી છે. ફક્ત નીકળીએ એટલી જ વાર છે."

"એમાં શું? એ તો પાછું છોડી નંખાશે. બહેન, મારૂં માન, કાલે સહવારમાં વહેલી જજે." માશી ફરીથી કરગર્યાં.

"માશી, તમારા આ વહેમને હું માનતી નથી. હું આજે જઇશ તો મને શું થઈ જવાનું હતું?"

"બહેન, જ્યોતિ તને જરાકવાર બોલાવે છે–આવીને જા."

"ઠીક, હજી થોડોક વખત છે; એમને જરા મળી આવું."

"પણ, મણિ, તું આજે જવાની છે તે એને કહીશ નહીં હોકે?'

"વારૂં, નહી કહું. પણ હું તો જવાની જ; મારાથી નહી રહેવાય." મણિએ સ્પષ્ટ કહ્યું,

"બહેન હું તારે પગે પડું છું; મારૂં માન; મન પુરૂં શાંત રાખીને એની પાસે જરા બેસજે. એને ખબર ન પડે કે તું જવાની ઉતાવળમાં છે."

"પણ હું શું કરૂં? ગાડી કાંઇ મારે માટે ખોટી થશે. અનાથ પાછો આવે એટલો વખત એમની પાસે બેસું છું." જાણે માશી ઉપર ઉપકાર કરતી હોય તેમ મણિએ ઉત્તર દીધો.

"ના, મણિ; એમ નહિ. આવી સ્થિતિમાં હું તને ત્યાં નહીં જવા દઉં. ઓ અભાગિની, તું શા માટે એને દુઃખ દે છે? એ હવે થોડા દિવસનો મહેમાન છે! મણિ, યાદ રાખજે; તારે આ દિવસ તારા આખા જન્મારા સુધી સંભારવો પડશે! હજીયે મારૂં માન; ઇશ્વર ઉપર બેઠો બેઠો બધુંયે જુએ છે; મણિ, કોઇક દિવસ તું સમજીશ ત્યારે જ તને ખબર પડશે." અત્યંત રોષમાં–દુઃખમાં માશીએ કહ્યું.

"માશી તમે મને એમ શ્રાપ ન દેશો વળી!"

"અરેરે! ભાઇ જ્યોતિ, બેટા, તું પણ આ દુઃખમાંથી છુટે તો બહુ સારૂં. હું પણ શું કરૂં? આ જુઠાણાનો અને પાપનો તે ક્યારે અંત આવશે? ઓ પ્રભુ!" નિરાધાર દુઃખી પણ પ્રેમાળ માશી, સહન ન થઇ શકવાથી ચોધાર આંસુએ રડી પડ્યાં. ક્રૂર મણિ ચાલી ગઇ.

થોડીકવાર રહી, કદાચિત જ્યોતિ સુઈ ગયો હશે એમ ધારી, માશી એની પાસે ગયાં. પણ એ તો બેઠો થયો.

"ભાઇ, આ તો જો બિચારી મણિ......"

"કેમ શું થયું? માશી, એ આવી નહી? તમને વાર કેમ લાગી?"

"ભાઇ, હું ગઇ ત્યારે એ ચોધાર આંસુએ રડતી હતી. મેં પુછ્યું તો કહે કે એમની કાંજીનું દૂધ ઉભરાઇ ગયું!' મેં કહ્યું 'ગાંડી, એમાં રડે છે શું કરવા? બીજું દૂધ છે ઘરમાં' પણ એની બેદરકારીથી તારી કાંજીનું દૂધ ઉભરાઇ ગયું, અને પછી વાર થશે એ દુઃખથી તો બાપડી રડવા બેઠી. પછી મેં જેમ તેમ સમજાવીને સૂવાડી દીધી. હશે; હવે કાલે વાત; ભલે બિચારી બે ઘડી સૂએ–આખા દિવસના કામથી થાકીને લોથ થઇ ગઇ છે."

મણિ ન આવી તેથી જ્યોતિને સહેજ દુઃખ તો થયું, પણ કાંઇક શાંતિએ વળી. મણીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પોતાના હૃદયમાં એની જે મૂર્તિ હતી તેને કાંઇક આઘાત થાય એવો એને ભય હતો. પણ "મારી કાંજીનું દૂધ ઉભરાઇ ગયું તેથી એ આટલી બધી દુઃખી થઇ"–આ વિચારે એનું હૃદય આનંદથી છલકાયું.

"માશી!"

"કેમ, ભાઇ?"

"માશી! મને ખાત્રી છે કે આ જગતમાં મારે હવે થોડા જ દિવસ રહ્યા છે. પણ મને દિલગીરી નથી થતી. માશી, તમે દુઃખી ન થશો હો!"

"વારૂ, ભાઇ, હું દુઃખી નહિ થાઉં. કાંઇ જીવવું જ સારૂં છે અને મરણ ખરાબ છે, એમ નથી."

"માશી, હું ખરૂં કહું છું હો. મને મરણ એવું રમણીય લાગે છે!"

જ્યોતિ વિશાળ આકાશ તરફ જોઇ રહ્યો અને મણિ પોતે જ જાણે મરણના વેશમાં આવતી હોય એમ એને લાગ્યું. એનું યૌવન અમર હતું; અસંખ્ય તારાઓ, જાણે એના વિશાળ, કાળા કેશ ઉપર આશીર્વાદનાં પુષ્પો ન ખરતાં હોય, એમ તેને લાગ્યું. અંધકારના આવરણ નીચે, પોતાની વધુનું પ્રથમ જ દર્શન પુનઃ થતું હોય એમ એને ભાસ થયો. ગાઢ રાત્રિ મણિની પ્રેમમય દૃષ્ટિઓથી જાણે ભરાઇ ગઇ. મણિ–જ્યોતિની બાલક ગૃહિણી એક ભવ્ય પ્રતિમામાં ફેરવાઇ ગઇ; જન્મ અને મરણના સંગમ આગળ, તારાઓની એક વેદી ઉપર એનું સિંહાસન હતું, અંજલિ રચી જ્યોતિ લવ્યો; "હા–અંતે આવરણ ઉંચકાયું. આ અતિ ગાઢ અંધકારના પડદામાં ચીરો પડયો! સુંદરિ! તેં મારા હૃદયને અનેકવાર ટટળાવ્યું છે–રીબાવ્યું છે; પણ હવે તું મને તજી શકશે નહીં!"

"માશી, મને સહેજ દુઃખ તો થાય છે પણ તમે ધારો છો એટલે બધું નહી. જાણે મારૂં દુઃખ અને જીવન—એ બે ધીમે ધીમે છુટાં ન પડતાં હોય! માશી, મારૂં જીવન, માલથી ભરેલી એક

હોડીની માફક કિનારા તરફ ખેંચાતું હતું, પણ અચિંત્યું દોરડું તૂટી ગયું અને હવે મારાં બધાં દુઃખો સાથે એ હોડી સમુદ્ર તરફ ઘસડાઇ જાય છે. એ હોડી મને હજી દેખાય છે, પણ હવે તો એ પ્રભુને આધીન છે!—પણ, માશી, મેં મણિને બેત્રણ દિવસથી જોઇ નથી. એ કેમ જણાતી નથી ?"

"ભાઇ, લે આ બીજું ઓશીકું, જરા માથા નીચે મૂક—તો હવે જંપ વળશે.

"માશી, પેલી દુઃખથી ભરેલી હોડી ઘસડાઇ જાય છે, તેની પેઠે મણિ પણ મને છોડી ગઈ હોય ને એમ લાગે છે. એમ કેમ હશે ?"

"ભાઇ, લે આ જરા ઠંડું પાણી પી. ત્હારૂં ગળું ક્યારનું યે સૂકાઇ ગયું છે."

"માશી, મેં મારૂં 'વીલ' ગઇ કાલે કર્યું છે. મેં તમને દેખાડ્યું કે નહી ?"

"ભાઇ, મારે જોઇને શું કરવું છે ?"

"માશી, જ્યારે બા ગુજરી ગયાં, ત્યારે મારી પાસે કશું નહોતું. તમે જ મને ઉછેરીને મોટો કર્યો, પછી તો—"

"ભાઇ, એવું ન બોલ. મારી પાસે પણ શું હતું? આ ગરીબડું ઘર અને બે પૈસા. બાકીનું બધું તો તું જાતે જ કમાયો હતો!"

"પણ, માશી, આ ઘર—"

"આ ઘર! એમાં છે શું? અને તેં એમાં એટલો બધો સરસામાન ભર્યો છે કે ઘર તો બાપડું માંહ્ય ઢંકાઈ ગયું!"

"માશી, મણિને તમારા તરફ પ્રેમ અને માન છે ખરૂં ને?"

"હા, ભાઈ, હું જાણું છું—પણ હવે તું સૂઈ જા."

"માશી, 'વીલ' માં મેં બધું મણિને નામે ચઢાવ્યું છે, પણ ખરૂં જોતાં તો એ બધું તમારૂં જ છે. એ કોઇ દિવસ તમારૂં વચન નહિ ઉથાપે."

"હશે, ભાઈ, એની અત્યારથી આટલી બધી ચિંતા શી?... પણ, હવે તું જરા સૂઇ જા."

"માશી, આ બધું તમારૂં જ છેઃ પણ મારૂં 'વીલ' જુઓ ત્યારે જરાક પણ એમ ન ધારશો કે......"

"બેટા, આવું શું બોલે છે? તારૂં પોતાનું તું મણિને આપી જાય, એમાં મને ખોટું શાનું લાગે?"

"પણ, માશી, તમારે માટે પણ કેટલુંક......"

"જો, જ્યોતિ આવું તું બોલીશ તો પછી હું ચીડાઇશ. તારે મને ધનથી સંતોષવી હશે, કેમ?"

"માશી, તમને બીજું કાંઇ હું આપી શકું તો કેવું સારૂં? પણ......"

"ભાઇ, તેં મને બહુએ આપ્યું છે–હવે શું બાકી રહ્યું છે? મારા આ ઉજ્જડ અરણ્ય જેવા ઘરમાં આવીને તું રહ્યો એ ઓછું છે? કેવાં યે પુણ્ય મેં કર્યાં હશે ત્યારે તું મારે ત્યાં આવ્યો! હવે મારાં પુણ્ય ખૂટ્યાં હશે, તેમાં હું કોનો દોષ કાઢું? ભાઇ, આ ઘર, પૈસો, જમીન, ગાડી બધુંયે મણિને આપી દે. બેટા, મારે આવો ભાર તે શીદ જોઇએ?" માશી–સરલ, સ્નેહાળ માશી–અંતઃકરણપૂર્વક બોલતાં હતાં.

"હું જાણું છું, માશી, કે તમે આ દુનિયાથી–ક્ષણિક સુખભોગોથી–કંટાળ્યાં છો. પણ મણિ તો હજુ યુવાન છે..."

"ભાઇ, એવું ના બોલ. ભલે તારૂં એને આપી જા...પણ ભોગવવાની વાત તો..."

"પણ, માશી, એ આ બધું ભોગવે અને સુખી થાય એમાં શી હરકત છે?"

"ના, ભાઇ, તું ભુલે છે. જ્યોતિ, તારા વિના આ બધું એને રાખ જેવું થઇ પડશે!"

જ્યોતિ કાંઇ બોલ્યો નહિ. માશીના છેલ્લા વાક્યમાં કેટલું સત્ય હતું–પોતાના વિના મણિને આ સંસાર અસાર થઇ પડશે કે કેમ એ જ્યોતિ સમજી શક્યો નહીં. આકાશ માંહેલા તારલાઓ જાણે એને કાનમાં ધીમેથી કહેતા હતા કે "ઓ સંસારના પ્રવાસી! આ બધું ખરૂં છે. અમે હજારો વર્ષોથી જોઇએ છીએ, કે સુખ–ભોગની આ બધી તૈયારીઓ નિરર્થક છે–વૃથા છે!"

"માશી, જે ખરેખર આપવા જેવું હોય છે, તે આપણાથી નથી આપી જવાતું હોં!"

"ભાઇ, આ તેં થોડું આપ્યું છે? આટલાની જ કિંમત જો એ સમજે તો બહુ છે!"

"માશી, જરાક ઠંડુ પાણી આપો, મને તરસ લાગી છે...હેં, માશી, મણિ કાલે મારી પાસે આવી હતી?

"હા, ભાઇ, પણ તું તે વખતે ઊંઘી ગયો હતો. એ થોડીક વાર તારી પાસે બેઠી; તને પવન નાંખ્યો; પણ પછી તું ન ઉઠ્યો એટલે એ તારાં લુગડાં ધોવા ગઇ."

"વાહ! માશી, મને જરાક-આશ્ચર્ય લાગે છે! મણિ અંદર આવવાનો યત્ન કરતી હતી ત્યારે મને કાંઇક સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું

જાણે આ દ્વાર સહેજ ઉઘાડું હતું અને મણિ બહારથી તેને ધક્કો મારતી હતી. પણ એ તો ઉઘડે જ નહિ...પણ, માશી, હવે તો તમે હદ કરો છો, હો. આ મારી મરણપથારી છે તે એ ભલે જુએ, નહી તો મારા મરણના સમાચારથી એને ગંભીર આંચકો લાગશે!"

"ભાઇ, લે આ શાલ જરા તારા પગ ઉપર નાંખું—એ કેવા ઠંડા પડી ગયા છે!"

"ના, ના, માશી, મારાથી એવું કશું નથી ખમાતું—શાલ ન નાંખશો."

"ભાઈ, તને ખબર છે? આ શાલ તો તારે માટે જ મણિએ ખાસ બનાવી છે. રોજ મોડી રાત્રિ સુધી જાગીને ગઇ કાલે જ એણે એ પૂરી કરી!"

જ્યોતિ શાલ જોવા લાગ્યો અને મૃદુતાથી તેણે એને સ્પર્શ કર્યો. જાણે શાલના ઉનની કોમળતા મણિની પોતાની ન હોય! મણિના સ્નેહભર્યાં વિચારો એમાં દોરાઓની સાથે દર રાત્રિએ વણાયા હતા. એ શાલ ફક્ત ઉનની નહોતી; મણિનો મૃદુ સ્પર્શ પણ એમાં હતો. માશીએ જ્યારે એ શાલ એના પગ ઉપર નાંખી ત્યારે જાણે મણિ દરરોજ રાત્રિએ પોતાના શ્રાન્ત પગો ધીમેથી—કોમળતાથી—દાબતી હોય, એવો રમણીય અનુભવ જ્યોતિને થયો.

"પણ માશી, એને ભરતાં ગૂંથતાં તો નહોતું આવડતું. એવું કાંઇ એને ગમતું તો નહોતું જ!"

"ભાઇ, શીખતાં તે કાંઇ વાર લાગે છે? મેં એને જરાક દેખાડયું, એટલે પછી ચાલ્યું—પણ તેમાંયે થોડીક ભૂલો રહી ગઇ છે."

"માશી, ભૂલો તો હોયજ. આપણે ક્યાં એને કોઇ મોટા

પ્રદર્શનમાં મોકલવી છે ? ભૂલો હશે તોયે મારા પગ એનાથી ગરમ રહે છે. ”

જ્યોતિ હસ્યો; એના મુખ ઉપર આનંદ છવાઇ રહ્યો. પ્રતિ રાત્રિએ મણિ શાલ ગૂંથતી, ભૂલો કરતી પણ આનંદ અને ઉત્સાહથી મંડી રહેતી, એ કલ્પનાથી જ્યોતિ ખુશ થયો. કેવું રમણીય પણ કરૂણા રસથી ભરેલું દશ્ય !—જ્યોતિએ ફરીથી, સ્નેહ અને મૃદુતાથી શાલ ઉપર હાથ ફેરવા માંડયો.

“ માશી, ડાકટર નીચે આવ્યા છે ? ”

“ હા, ભાઇ, આજે એ અહિં જ રહેશે. ”

“ પણ માશી, એમને કહેજો કે દવાની હવે કાંઇ જરૂર નથી. દવાથી મને બિલકુલ આરામ થતો નથી—હું તો હવે જાગતો જ રહીશ માશી, તમને યાદ છે ? અમારાં લગ્ન વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ થયાં હતાં ! આવતી કાલે જ પાછો એ દિવસ આવશે, અને એ જ રાત્રિના તારાઓ આકાશમાં પાછા પ્રકાશશે. મણિને કદાચિત્ એનું વિસ્મરણ પણ થયું હશે. માશી, એને જરા બોલાવશો ? હું એને આ વાતનું સ્મરણ કરાવું. માશી, કેમ કાંઇ બોલતાં નથી ? હું ધારૂં છું કે ડાકટરે જ એમ કહ્યું હશે કે ‘ જ્યોતિને ઉશ્કેરશો નહિ. ’ પણ, માશી, મણિ સાથે જરાક વાત કરવામાં શું ? મને કાંઇ નહીં થાય; પછી તો મારે દવાની પણ જરૂર નહીં રહે ! માશી, તમે એમ રડશો નહિ; આજે મને બહુ જ સારૂં લાગે છે; અને કાંઇ ન સમજાય એવો આનંદ થાય છે......ના, ના, માશી, મારાથી દુઃખ નથી ખમાતું, તેથી તમે રડો છો. આજ સુધી તો તમે શાંત હતાં અને હવે કેમ ગભરાઓ છો ? માશી, ઇશ્વર સૌ સારૂં કરશે, તમે એમ રડશો નહીં ! ”

" ભાઇ, જ્યોતિ, હું તે શું કરૂં ? મારાં આંસુ પણ ખૂટતાં નથી. બેટા, હવે તો નથી સહેવાતું. " સ્વભાવે જ સહનશીલ અને ધીર માશી, ' જ્યોતિની પાસે હૃદય કઠણ રાખવું ' એવો નિશ્ચય છતાં, ન રહી શક્યાં અને ચોધાર આંસૂએ રોઇ પડયાં.

" માશી, હવે તો મારાથી પણ રોઇ પડાશે. તમે શા માટે રડો છો ? માશી, મને કહો તો ખરાં ? " જ્યોતિ પણ રડવા જેવો થઇ ગયો.

" કાંઇ નહીં ભાઈ, લે હું મણિને બોલાવી આવું, " મહા પ્રયત્ને માશી સ્વસ્થ થઇ બોલ્યાં.

"હા, માશી, હું એને અમારાં લગ્નની રાત્રિનું સ્મરણ કરાવું!" આનંદથી જ્યોતિ બોલ્યો.

" હા, ભાઇ જો, શંભૂ અહિં બારણા આગળ ઉભો છે. કાંઇ જોઇએ તો એને કહેજે હોં ! " એક નિઃશ્વાસ નાંખી માશી ગયાં.

મણિના શયન ગૃહમાં જઇ, ફરીથી માશી બેફાટ રોઈ પડયાં, એથી તેમનું હૃદય કાંઇક ખૂલ્લું થયું:—" ઓ ક્રૂર દુષ્ટ, મણિ ! જેણે તને એનું બધું આપી દીધું છે, એની છેલ્લી વિનંતિ તો માન ! ઓ અભાગિની, મરતાને તે શીદ મારે છે !

* * * *

કોઇનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી જ્યોતિ ચમક્યો:—" કોણ, મણિ ! "

" ના, ભાઈ, એ તો હું—શંભૂ. મને બોલાવ્યો ? "

" શંભૂ, જરા તારાં બાઇને બોલાવ. "

" કોને ? "

" મણિને. "

" ભાઇ, એ તો હજી પાછાં નથી આવ્યાં. "

" પાછાં નથી આવ્યાં ? એટલે ? કેમ કયાંયે ગયાં છે ? "

" હા, સીતારામપુર ગયાં છે ! "

" ક્યારે ? શંભૂ, કેટલા દિવસ થયા ? "

" ત્રણેક દિવસ થયા. "

જાણે વજ્રપાત થયો હોય એમ જ્યોતિ ચમક્યો. એનું માથું ફ્રરવા લાગ્યું. વિજળી પડવાથી જેમ એક કોમળ વૃક્ષ નીચે પછડાઇ પડે તેમ તે પથારીમાં પડયો. પગ ઉપરની શાલને લાત મારી એણે દૂર ફેંકી દીધી.

માશી પાછાં આવ્યાં ત્યારે જ્યોતિએ મણિનું નામ પણ દીધું નહીં ! એમણે ધાર્યું કે એ બધું ભૂલી ગયો હશે. એમને કાંઇક કાંઇક નિવૃત્તિ વળી—પણ એ ક્ષણિક જ નીવડી. અચિંત્યો જ્યોતિ બેઠો થયો.

" માશી, પેલા સ્વપ્નની વાત મેં તમને કરી કે નહીં ? "

" કયું સ્વપ્ન, ભાઇ ! "

" જાણે, મણિ બહારથી મારા દ્વારને ધક્કો મારતી હતી પણ એ તો ઉઘડે જ નહીં. એ અંદર આવી શકી નહીં. માશી, હવે તો અંત સુધી એને મ્હારા દ્વારની બહાર જ ઉભું રહેવું પડશે ! " એના સ્વરમાં કાંઇક કટુતા હતી.

માશી નિરૂત્તર રહ્યાં. અનેક અસત્યોથી માશી જ્યોતિને માટે જે સ્વર્ગ ધીમે ધીમે રચતાં હતાં—ઉભું કરતાં હતાં—તે અંતે તો એક ક્ષણમાં ચૂરેચૂરા થઇ ગયું હતું ! આ ભાન થતાં માશી કંપ્યાં. જ્યારે દુઃખ આવે ત્યારે સહન કર્યા વિના છૂટકો નથી. ઇશ્વરના ઘરનો ફટકો આવે ત્યારે છટકવાનો પ્રયત્ન કરવો વૃથા છે !

" માશી, તમારો સ્નેહ હું કદી નહિ ભૂલું, હોં ! જન્માંતરે પણ મને એનું સ્મરણ રહેશે. મારૂં જીવન તમારા સ્નેહ વડે જ સુખી હતું અને છે. માશી, આવતા જન્મમાં તમે જરૂર મારાં પુત્રી તરીકે અવતરશો. મારો બધો સ્નેહ હું તમારા ઉપર જ તે જન્મમાં વર્ષાવીશ. માશી, " જ્યોતિની કટુતા હવે જતી રહી હતી--એનું સ્થાન મૃદુતાએ લીધું હતું.

" ના, ના, ભાઇ, હવે તો મારે સ્ત્રીનો જન્મ જ ન જોઇએ...... હું તારા પુત્ર તરીકે અવતરીશ. "

" ના, પુત્ર નહીં ! માશી, તમે નાનાં હતાં તે સમયે તમારૂં જે અદ્‌ભુત સૌંદર્ય હતું તેજ સૌંદર્ય સાથે મારે ત્યાં આવજો; પછી હું તમને સારાં સારાં વસ્ત્રો પ્હેરાવીશ અને...... "

" ભાઈ, જ્યોતિ, હવે તું થાકી જઈશ, સૂઇ જા બેટા ! હવે આપણે કાલે વાતો કરીશું. "

"......અને તમારૂં નામ હું ' લક્ષ્મી ' પાડીશ ! "

" પણ, જ્યોતિ એ તો પુરાણા સમયનું નામ ! " માશી પણ ક્ષણ ભર દુઃખ ભૂલી ગયાં.

"ને તમે પણ મારાં પુરાણાં માશી છો ને ! પછી આપણે......"

" ના, ભાઇ, છોકરીનો જન્મ મારે ન જોઇએ. તારાં અનેક દુઃખોમાં એ બાકી રહ્યું હશે ! હું તો પુત્ર રૂપે જ તારે ત્યાં આવીશ."

" માશી, તમે ભૂલો છો. એથી મારૂં દુઃખ કાંઈ ઓછું થવાનું છે ? "

" ભાઇ, આખરે પણ હું સ્ત્રી જ છું, એટલે સ્ત્રી સહજ નિર્બ-ળતા મારામાં હોય જ. જ્યોતિ, તારા આખા જીવનમાં અનેક ઉપા-

ધિઓથી તને મુક્ત રાખવા મેં બહુ કર્યું—પણ અંતે તે બધું નિષ્ફળ જ ગયું. " માશીનું મુખ દયાર્દ્ર થઇ ગયું.

" માશી, આ જીવનમાં જે પાઠો હું શીખ્યો, તેમને અનુભવમાં મૂકવાનો સમય મને ન જ મળ્યો. હશે, આવતા જન્મમાં વાત......માશી, સ્વાર્થી થઈ, ફક્ત પોતાનું જ સંભાળીને બેશી રહેવું કેટલું મિથ્યા છે એ હવે હું સમજ્યો છું ! "

" ભાઇ, મેં તને કોઇ દિવસ સ્વાર્થી થતાં નથી જોયો. જ્યોતિ, લેવા કરતાં આપવામાં તને હંમેશ આનંદ પડતો ! "

" માશી, એક વાત તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું. મારા પોતાના સુખને માટે હું કોઇ દિવસ પણ નિષ્ઠુર નથી થયો—અથવા મારો અધિકાર મેં કદાપિ પણ બલાત્કારે સિદ્ધ નથી કર્યો. જૂઠાણાથી મને સંતોષ ન મળ્યો, એટલે મારે થોડો સમય વધારે થોભવું પડશે. પણ માશી, અંતે તો સત્ય જ પ્રકાશશે ! પ્રભુ, મારા તરફ ઉદાર દૃષ્ટિથી જોશે જ. " નાનપણથી જ જ્યોતિને ઇશ્વરમાં—ઇશ્વરના દરેક કાર્યમાં—અગાધ શ્રદ્ધા હતી; આ શ્રદ્ધા સમય જતાં વધુ ને વધુ દ્રઢ થઇ હતી.

" પણ માશી, પેલું કોણ છે ? "

" ક્યાં, ભાઇ, ત્યાં તો કોઇ નથી. "

" માશી, જરા જુઓને હમણાં જ કોઇ ગયું. "

" ના ભાઈ, એ તો તને અમસ્તું લાગ્યું હશે ! "

" પણ માશી, મને સ્પષ્ટ દેખાયું..."

" ના ના, જ્યોતિ કોઇ નથી. હવે જરા શાંત થઇ સુઇ જા, બેટા !...લે, આ ડાક્ટર આવ્યા. "

" જૂઓ બ્હેન, તમારે દરદી પાસે બહુ ન બેસવું; એને ઉશ્કેરવો નહીં, સ્હમજ્યાં. હવે તમે જરા જમી આવો. હું ભાઇની પાસે બેસું છું. " ડાકટર ચીઢાયા. જ્યોતિના મુખ ઉપરનાં ચિહ્ન એમને બહુ સારાં ન લાગ્યાં.

" ના, ના, માશી, હું તમને નહીં જવા દઉં. "

" ઠીક ભાઇ, હું પેલા ખૂણામાં બેસું છું ! "

" ના, ના, માશી, મારી પાસે જ બેસો, તમારો હાથ હું નહીં છોડું—અંત સુધી નહીંજ છોડું. માશી, તમારે હાથે હું ઉછર્યો છું અને તમારા જ હાથમાંથી ઇશ્વર મને લઇ લેશે "

" ઠીક, બ્હેન, તમે અહીં પાસે બેસો; પણ, જ્યોતિ બાબુ, તમારે એક શબ્દ પણ બોલવો નહિ સ્હમજ્યા......લો, દવાનો વખત થયો. "

" દવાનો વખત ! છટ્; એ સમય તો હવે ગયો. હવે દવા પીવી એ પ્રભૂને છેતરવા જેવું છે. અને મરણથી હું કાંઇ ડરતો નથી......માશી, પ્રભૂના દૂતો મને લેવાને આવ્યા છે......હવે ડાકટરની જરૂર નથી, એમને જવા દો. માશી, મારે હવે તમારી જ જરૂર છે; બીજા કોઇની નહિ—બીજું કોઇ જ નહીં. હવે વધારે જૂદાણું મારે ન જોઇએ. "

" ભાઈ, આમ ઉશ્કેરાઓ નહીં. એથી......"

" ઠીક, ડાક્ટર, હવે તમે જાઓ; મને વધારે ઉશ્કેરશો નહિ."

ભલા બિચારા ડાક્ટર બબડીને જતા રહ્યા.

" માશી, એ ગયા ? ઠીક...માશી, હવે મારી પાસે બેસો... મારૂં માથું જરા તમારા ખોળામાં લેશો ? "

" લે, ભાઈ, આ લીધું. હવે જરા સ્વસ્થ થઇ સૂઈ જા. "

અંતનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ હતાં. પ્રેમાળ દુઃખી માશી ચોધાર આંસું સારતાં હતાં.

" ના, માશી, સૂવાને હજી થોડીક વાર છે. સૂતા પછી હું પાછો નહીં ઉઠું. માશી ! હજી થોડીક વાર સુધી જાગવાની જરૂર છે......કોઇ આવ્યું માશી ?"......

" જ્યોતિ, ભાઇ, જરાક આંખો ઉઘાડ જોઉં, મણિ આવી છે; જરા જો તો !"

" કોણ આવ્યું ? સ્વપ્ન ?"

" ના, ના, ભાઇ, એ તો મણિ અને એના પિતાજી આવ્યા છે. જરા આંખો ઉઘાડ જોઉં !"

" તમે કોણ છો ?".

" ભાઈ, એ તો તારી મણિ ! જરા જોને !"

" મ્હારી મણિ ? પેલું દ્વાર ઉઘડયું ?"

" હા, ભાઈ, દ્વાર તો પૂરૂં ઉઘાડું છે. જ્યોતિ, જરા જોતો ખરો; બેટા, આમ શું કરે છે ?"

"ના, માશી ! એ શાલ નહીં ! એ શાલ તો નહીં જ ! એ શાલ તો એક કપટ છે !"

" જ્યોતિ, આ શાલ નથી. આ તો આપણી મણિ ! તારા પગ ઉપર પડી છે ! ભાઇ, તારો હાથ જરા એના માથા ઉપર મૂક. એને આશિષ આપ......હં, મણિ, એમ રડીશ નહિ; હવે રડવાનો બહુ વખત મળશે—થોડોક સમય શાંતિ રાખ !"

(૫)

પત્નીને દમનાર પતિ.

(૧)

યૌવનમાં મહાલતી, અધિક સૌન્દર્યવતી, ખીલતી પુષ્પકળી સમાન ગિરિબાલા એક મોહક સુન્દરી હતી. તેના હાવભાવ, તેની ગતિ, તેનું હાસ્ય અને તેની વાણી માધુર્યથી પ્રચ્છન્ન રહેતાં નહીં. ખીલતા ભૂરા રંગનાં વસ્ત્ર ઘણીવાર પહેરીને તે પોતાની અગાસીમાં જ્યારે અહીં તહીં વીચરતી ત્યારે તેના પ્રત્યેક અંગમાં યૌવન ઝબકી રહેતું. કોઈ વેલીનાં પર્ણ તોડીને ચૂંથી વીંખી નાંખવામાં અને ઉંચે ફેંકી દેવામાં તે ઘણીવાર અજાયબ માનતી. તેના કર કંકણનો ખખડાટ, જાણે ચાંદીની ઘંટડીના મધુરા રણકાર સમાન લાગતો. તેની કેડે ખોસેલા કુંચીઓના ઝુમખાને ખખડાવવામાં, અગાશીની પાળ ઉપર પગ લાંબા કરીને બેસવામાં, વળી પોતાનો કાળો લાંબો અંબોડો વિખેરી આરસીમાં જોઇ પાછો તે બાંધી દેવામાં અને એવાં એવાં અનેક અકારણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઇને જ્યારે થાકી જતી ત્યારે આરામ માટે બિછાનામાં ઢળી પડતી.

ગિરિબાલાનું લગ્ન એક શ્રીમંત પતિ સાથે થયું હતું. એટલે ગૃહકાર્યમાં માત્ર ઉપર ટપકેની દેખરેખ શિવાય તેને અન્ય કાંઇ કરવાનું નહતું. દુર્ભાગ્યે તેનો પતિ સ્વચ્છંદી હતો. તે સદ્ગુણી, સ્વરૂપવતી હતી તે છતાં ગોપીનાથને તેની દરકાર ન હતી. ગોપીનાથ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે તેનું લગ્ન થયું હતું, પણ એ સમયથી જ તેને ગિરિબાલા સાથે વાર્તાચિત કરવી પસન્દ પડતી નહીં.

તેને મન ગિરિબાલા કોલેજની બીજી બાલાઓ જેવી હોંશિયાર અને મિલનસાર ન હતી. જ્યારે પણ ગિરિબાલા તેને પોતાની સાથે થોડીક ક્ષણ વાતચિત કરવા, રમવા કે બેસવા કહેતી, ત્યારે તે 'વડીલ જનો જોશે તો ખોટું દેખાશે' એવું બ્હાનું કાઢતો. ગોપીનાથ જ્યારે એકાદ ગાન ગાતો કે મોટેથી વાંચતો ત્યારે ગિરિબાલા તેની કને કાંઇક પણ બ્હાનું કાઢીને આવતી અને બારણા પાસે ઉભી રહી પતિનું વદન નિરખવામાં આનંદ માનતી; પરન્તુ ગોપીનાથ તેને જોતાં કે તરત જ પાછું પ્રથમનું બહાનું કાઢીને તેનાથી દૂર થઇ જતો!

એ બેના લગ્ન બાદ ટૂંક સમયમાં જ ગોપીનાથના પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા. પરિણામે ગૃહવ્યવસ્થા ગોપીનાથને શિરે આવી પડી. તે શ્રીમંત હતો એટલે અનેક તાળી મિત્રો, સગાં સંબંધીઓ તેની આસપાસ ઉભરાવા લાગ્યાં, અને જાણે તેમનો અધિક સ્નેહ હોય એમ દર્શાવવા લાગ્યાં. આમ ખુશામતથી તેની અધોગતિનો પ્રારંભ થયો. આ સમય દરમ્યાન સુશીલ ગિરિબાલા અને સ્વચ્છંદી ગોપીનાથના વિચાર આચારોમાં અંતર વધ્યું જ ગયું.

શ્રીમંત યુવકોનાં દિલ ક્ષણિક વાહ વાહથી લોભાઇને સમાજ અને મંડળોમાં અગ્રેસર થવા બહુ તલ્પે છે, અનેક યુવકો તેમાં પતંગની પેઠે ઝંપલાય છે. આવી મોહક જિંદગી ભોગવવા ગોપીનાથ આકર્ષાયો. દ્રવ્યવાનની જગત્ કેવી પૂજા કરે છે? ગોપીનાથ મિત્રમંડળમાં, જેમ તારકગણમાં ચન્દ્ર ન હોય, તેવો હતો; તેના વિનોદમાં સર્વને જાણે આનંદ પડતો; આજકાલ સર્વ સામાન્ય થઇ પડેલું સૂત્ર "અમે કોઇની પરવા રાખતા નથી" એ ગોપીનાથને બહુ ગમતું. કહેલો પ્રસંગે તો ખાસ. તે એવાં કૃત્યોથી એવો તરબોળ થઇ જતો કે

જાણે કોઇને તેમાં પોતાનાથી પહેલો આવવા દેતો નહીં. અને એથી તે પોતાને કૃતાર્થ ગણતો.

ગિરિબાલાને સુધાનામે એક સંગીત અને નૃત્યકલા પ્રવીણ સખી હતી તે કાવ્યો રચતી; તે બુદ્ધિમતિ હતી અને ગિરિબાલાની અવદશા જોઇ તેને ભારે ખેદ થતો. ગિરિબાલાના સૌન્દર્યની જ્યારે તે પ્રશંસા કરતી ત્યારે તેને તે ગમતી હોવા છતાંયે બહારથી કહેતી કે, " જારે અલિ સુધા! તું નકામી લવલવ કરે છે. શું હું નકી રૂપવતી છું. ના, મારા સમ ખા જોઇએ!" આવાં અનેક આડંબરનાં અને ખોટી લજ્જાનાં વાક્યો સુધાને આડકત્રી રીતે પ્રશંસામાં ઉત્તેજન દેતાં અને એ શ્રવણ કરી વારંવાર ગિરિબાલા હર્ષ અને સંતોષ પામતી. "રહો તારો સ્નેહ જન્માન્તરેપિ" એ લીટીથી આરંભાતું સુધાવિરચિત એક કાવ્ય ગિરિબાલાને બહુ પસંદ પડયું હતું; ઘણીવાર ઉભય સહચરીઓ એક થઇ એ ગાન લલકારતી. ગિરિબાલાનું પતિઘેલું ભોળું હૃદય બહુવાર ઇચ્છતું કે મારા પતિ પણ મને એવું કહે તો કેવું સારૂં? પણ એને એ ખબર ન હતી કે પોતાના સ્વામીનું સ્નેહપાત્ર પોતે નથી, પરન્તુ જાણીતી નાટકકાર લવિંગિકા છે.

નાટકકાર લવિંગિકા નૃત્યકલા અને અભિનયમાં બહુ કુશળ ગણાતી. પ્રેમમાં નિરાશ થયલી પતિઘેલી ભોળી ભામિનીનું અભિનય તે બહુજ છટાયુક્ત રીતે ભજવી બતાવતી. જનસમૂહમાં લવિંગિકા એક પ્રશંસાપાત્ર અને લોકપ્રિય નાટકકાર લેખાતી. ગિરિબાલા આ પ્રશંસા સાંભળીને નાટકશાળામાં તે નાટકકારને જોવા આતુર બની; પરન્તુ ગોપીનાથ આડો આવ્યો. કુલીન સ્ત્રીઓથી નાટકશાળામાં ન જવાય એવું જણાવીને તેણે ગિરિબાલાને નાટક ન બતાવ્યું. એટલે ગિરિબાલા પોતે તો ન જઇ શકી પણ તેણે સુધાને આગ્રહ કરીને

મોકલી. સુધાએ નાટકકારને જોઇ આવીને તેના લાવણ્યનાં, તેના વિવિધ અભિનયનાં, તેના કંઠનાં, નૃત્યનાં–ઇત્યાદિનાં એવાં તો વખાણ કર્યાં કે, ગિરિબાલા હવે લવિંગિકાને જોવા સવિશેષ આતુર બની ગઈ. ગોપીનાથ પણ એક દિન લવિંગિકાની પ્રશંસામાં ભળ્યો અને આથી ગિરિબાલાને લવિંગિકાની ઇર્ષ્યા આવી. કારણ **अतिस्नेहे पापशंका.** ગોપીનાથના વર્તન વિષે તેને અનેક તર્કવિતર્ક ઉદ્‌ભવ્યા અને ગમે તેમ કરીને પણ એક વખત તો એ નાટકકારને જોવી જ, એવો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ગોપીનાથ ઘણી રાત્રીઓ ઘર બહાર જ વીતાવતો. પરિણામે ગિરિબાલા એક રાત્રે સુધા સાથે નાટકશાળામાં જઇ પહોંચી. દિવસો જતાં આખરે ગોપીનાથે રાત્રે ઘેર જ આવવું તજી દીધું અને એ સ્થિતિમાં પતિઘેલી ગિરિબાલા દુઃખી બની. તેને કંઇ ચેન પડતું નહીં, તેને વાતોચિતો ગમતી નહી, તેને ભોજન પણ ભાવતાં નહીં અને આવી દશામાં તેને લવિંગિકા ઉપર વહેમ આવ્યો; આથી પુનઃ એક રાત્રે તે નાટકશાળામાં ગઇ.

નાટક શરૂ થવાની હજી થોડીક વાર હતી. પ્રેક્ષકો આનન્દથી વાર્તાલાપ કરતા અને આતુરતાથી રાહ જોતા કે પડદો ક્યારે ઉઘડશે? સહુ કોઇ લવિંગિકાનાં વખાણ કરતા. ગિરિબાલા, એ બધું જોઇ રહી હતી. આખરે પહેલી ઘંટડી થઇ, રંગભૂમિ ઉપર રોશની થઇ. હારમોનિયમના સુર અને તબલાના ઠેકાની મિલાવટ કરવાનું શરૂ થયું. ઘંટડી થઇ. લોકો ટમટમી રહ્યા અને ત્રીજી ઘંટડી થતાં પડદો ઉઘડી નાટક શરૂ થયું. લોકો શાન્ત બન્યા. નાટકના પ્રારંભે વ્રજ–ગોવાલણીઓનો ગરબો હતો. ગોપીઓ કૃષ્ણ માટે ફરિયાદ કરતી હતી. ગરબો બહુ સાદો હતો; તદપિ વ્રજભાષાની લિજ્જત, વ્રજવાસિનીઓની ભાર મુકીને બોલવાની મધુરી છટા, અને સુન્દર ઉચ્ચાર, ગરબાની મિઠાશ-

માં ઔર મઝા આપતાં. પ્રેક્ષક વર્ગ તેથી ભારે આનન્દાવેશમાં આવી ગયો, તાલબદ્ધ તાલીઓ પાડવા લાગ્યો અને સર્વત્ર રૂચિકરતા છવાઇ રહી. ગિરિબાલા પ્રથમ કોઇ વાર ન સાંભળેલો આવો સાદો પણ મિટ્ઠો ગરબો શ્રવણ કરીને બહુ ખુશી થઇ. સુધા બહુવાર તેને કહેતી કે હવે ઘણું મોડું થયું છે તેથી ઘેર ચાલ, પણ ગિરિબાલા માનતી નહીં. નાટકનો તૃતીય અંક શરૂ થયો. રીસાયલી રાધાને કૃષ્ણ અનેક રીતે મનાવતો પણ રાધાનો રોષ જરાયે ઘટતો નહી. આ દેખાવ ગિરિબાલાને બહુ ગમ્યો.

એક નાટક ગમે તે કોઇ ઉદ્દેશથી લખાયલું હોય છે તદપિ લોકો પોત પોતાની ભિન્ન ભિન્નરૂચિ અનુસાર તેની કિંમત આંકે છે. એકજ નાટક આથી ભિન્નભિન્ન લોક ઉપર ભિન્નભિન્ન અસર કરે છે. કોઇકને પોતાની જ સ્થિતિનો તાદશ ચિતાર તેમાં આલેખાયલો જણાય છે; કોઇકને તે નથી પણ ગમતું. ગિરિબાલાને આ નાટક જોઇ એવા વિચાર ઉદ્દભવ્યા કે: "શું મારા સ્વામીએ પણ મને રોષ ચઢે એવાં કારણ નથી આપ્યાં ? રાધાએ કૃષ્ણને વશ કર્યા હતા એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે. રાધા એક સ્ત્રી હતી. શું હું પણ સ્ત્રી નથી ? હું પણ મારા સ્વામીને વશ ન કરી શકું ?" આવા તરંગરંગમાં ગુંચવાયલી ગિરિબાલાને સુધાએ થોડીવાર પછી યાદ આપી કે નાટક પૂરૂં થયું છે. એમ છતાં ગિરિબાલા પોતાની જગ્યાએથી ઉઠી નહીં. પ્રેક્ષક વર્ગ જવાની ધમાલમાં પડયો. તોપણ પોતાની સ્વપ્ન દશામાંથી ગિરિબાલા જાગૃત થઇ નહી. રાધાનું રીસાવું-કૃષ્ણનું મનાવવું એ દશ્ય તેની આંખ આગળ તરવરતું રહ્યું. આખરે સુધાએ ઘણો આ-ગ્રહ કરીને તેને કહ્યું કે-"નાટકશાળામાંની રોશની હવે બુઝાવી દેવાશે માટે માટે વધુ વાર રોકાવું [illegible] નથી."

([illegible])

ગિરિબાલા ઘેર પહોંચી ત્યારે રાત ઘણી વીતી ગઇ હતી. તેના ખંડમાં દીપક મન્દ પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો. પલંગ બારી પાસે હોવાથી મચ્છરદાનીના છેડા પવનમાં આમતેમ હાલ્યા કરતા હતા. પતિત્યક્તા ગિરિબાલાને એ ખંડ સ્મશાનવત્ લાગ્યો.

હવે ગિરિબાલાને ગૃહમાં ગોઠતું નહીં. કંઈક આનન્દ અને શાન્તિ મેળવવા માટે તે પ્રતિ શનિવારે નાટક જોવા જતી, પણ તેને નાટકો હવે પ્રથમની પેઠે મોહક લાગતાં નહીં. તેમાંનાં કેટલાંક હલકાં ગાયનો, અમર્યાદિત અભિનય, ઇત્યાદિ તેને ગમતાં નહી. એમ છતાં નાટકો જોયા વિના તે રહી શકતી નહીં. એક દિવસ અચાનક ગોપીનાથને તેના તાલીમિત્રો સાથે દારૂમાં મસ્ત થઇને લવિંગિકા પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવતો ગિરિબાલાએ જોયો. તેને તેથી બહુ ખેદ થયો. એકાદ પ્રસંગ મળ્યે વિનવણી, અને સ્નેહયુક્ત ઠપકાથી પોતાના સ્વામીને એ માર્ગે જતો વારવો, એવું તેને થયું. એવો પ્રસંગ મળે, તે માટે શુદ્ધ અંતઃકરણે ગિરિબાલાએ પ્રભુ-પ્રાર્થના કરી.

(૨)

ફાલ્ગુન માસની ચતુર્દશીની રાત્રિ! ગિરિબાલા ખીલતા ભૂરા રંગનાં વસ્ત્ર પહેરી અગાશીમાં આમતેમ ફરતી હતી. વસ્ત્રાલંકારનો તેને ઘણો શોખ હતો. ઘણુંખરૂં જમ્યા પછી તે આભૂષણાદિ પહેરતી. આજ જ્યારે એવાં આભૂષણાદિ પહેરીને તે ચાંદનીમાં મ્લાન-વદનથી ફરતી હતી તે છતાંયે સુન્દર અને મોહક લાગતી હતી. સુધા હમેશાં ગિરિબાલાના વસ્ત્રાલંકારનું બારિક નિરીક્ષણ કરીને જ્યારે તેની પ્રશંસા કરતી. ત્યારે ગિરિબાલાને તે પહેરેલાં સાર્થક લાગતા.

ધીમે ધીમે રાત્રિ વ્યતીત થવા લાગી. સહુ કોઇ કામકાજથી

પરવારી નિદ્રાદેવીને શરણ થયાં. ચંદ્રપ્રકાશ ખીલ્યો. ગિરિબાલા સુધા સાથે મન્દ અને મિઠ્ઠા સુરથી ગાન ગાતી અગાશીમાં ફરતી હતી. શાન્ત રજનીમાં એ સુર દિગન્તમાં વ્યાપી રહ્યો. ગિરિબાલાનાં નૂપુરનું ઝંકાર જાણે તેના સંગીતમાં તાલ આપતો હોય એમ લાગતું. આવા આનન્દમાં પ્રવૃત્ત થયલી બન્ને સખીઓ સમક્ષ એકાએક ગોપીનાથ આવીને ઉભો રહ્યો. સુધા લજ્જાળુ બની, ઘુંઘટ તાણી, ઝડપથી ત્યાંથી જતી રહી. અત્યારે એકવાર ફરીથી ગિરિબાલાના શૂન્ય હૃદયમાં આશાના અંકુર ફુટયા. અંધ આશાએ કોને પોતાની ગતિ સાથે દોર્યા નથી? ગિરિબાલાને આજ લાગ્યું કે–હવે કૃપાળુ પ્રભુએ મારા તરફ કૃપાદૃષ્ટિ કરી છે; પણ હા! દગાખોર આશા! તારા ફંદ કોને ફસાવતા નથી? હજી રાધા થવાનો સમય ગિરિબાલા માટે દૂર હતો. તેના જીવનના અંધકારનો પટલ હજી ઉઘડયો ન હતો. ગિરિબાલા હર્ષસહિત સ્વામી સન્મુખ જઇને ઉભી રહી અને બોલીઃ "અહોભાગ્ય મારાં ઓ નાથ! કે આજ ઘણે દિવસે તમે પાછા–" વચમાં જ ગોપીનાથ ખોખરા સ્વરે બોલ્યોઃ "ગિરિબાલા! મને વખત નથી. આજ મને તારી કુંચીઓની જરૂર છે."

ચન્દ્ર વાદળામાં ઢંકાઈ ગયો હતો. ચાંદની ફીકી પડી ગઇ હતી અને પવનની લહરીઓ પુષ્પ પરાગ દૂરથી લાવતી હતી. ગિરિબાલાના કેશની લટો વિખરાઇને તેના કપોલ પ્રદેશ ઉપર ફરફરતી હતી. ગોપીનાથનાં વખાણ સાંભળીને તેના મુખ ઉપર શરમ અને રોષનાં ચિન્હ જણાયાં. એમ છતાં આછી ચાંદનીમાં તેનું ફીકકું પણ રક્તવર્ણ બનેલું વદન સુંદર દેખાતું હતું. થોડોક વખત વિચાર કર્યા બાદ તે કંપિત પરન્તુ મંદ સ્વરે બોલીઃ "હું તમને કુંચીઓ ઘણી ખુશીથી આપીશ પણ તે એક શરતે." ગોપીનાથે ગુસ્સાથી કહ્યું.

"અત્યારે નાહક વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. મને એકદમ કુંચીઓ આપ."

અશ્રુપૂર્ણ નેત્રથી ગિરિબાલાએ કહ્યું: "પણ નાથ! મારૂં કહેવું સાંભળો તો ખરા? કુંચીઓ ખુશીથી લઈ જાઓ પણ નાથ! મને આમ એકલી મૂકીને ન જશો."

કઠોર સ્વરે તે બોલ્યો "ના, તે નહી બને."

"તો કુંચીઓ નહીં આપું." ગિરિબાલાએ ન છુટકે આ કડક ઉપાય અજમાવ્યો. પરંતુ તે સાંભળીને ગોપીનાથ વધુ ગુસ્સે થયો. દારૂની ધુનમાં તે અત્યારે મસ્ત હતો. તેના શયન ખંડમાં જઈ તે જાતે કુંચીઓ શોધવા લાગ્યો, બિછાનું ચૂંથી નાખ્યું, ઉશીકાં અહીં તહીં ફેંકી દીધાં. ગિરિબાલાની પેટીઓ, તેનાં ખાનાં વગેરે ખોલી નાંખ્યાં. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ગિરિબાલાની ચિત્રકામની સુંદર પેટી પણ ફેંકી દીધાથી ભાંગી ગઇ. એમ છતાં પણ કુંચીઓનો પત્તો ન મળ્યો! ગિરિબાલા આ સર્વ દૃશ્ય બારણા પાસે ઉભી ઉભી જોતી હતી. આંખો આંસુથી ભરપૂર હતી. પુનઃ ક્રોધાન્ધ ગોપીનાથ ગિરિબાલા પાસે આવ્યો અને ધમકી આપતો બોલ્યો: "યાદ રાખજે કે કુંચીઓ નહીં મળે તો તેનું પરિણામ ઘણું ગંભીર આવશે!" ભયત્રસ્ત થયેલી અબળા મૌન રહી. ઉત્તર ન મળતાં વધારે ગુસ્સે થયેલા ગોપીનાથે એકદમ તેના ઉપર સખ્ત પ્રહાર કર્યો—એક નહીં અનેક પ્રહાર! પ્રહારાન્તે દાનવસમ મસ્ત બનેલા ગોપીનાથે ગિરિબાલાના અંગ ઉપરના સર્વ અલંકાર બળાત્કારે કાઢી લીધા અને તે લઇને ચાલતો થયો!

ગિરિબાલાએ આખી રાત રોઈ રોઇને પૂરી કરી. તેને પોતાંના

ઘરમાં બિલકુલ ચેન પડયું નહીં. પ્રાતઃકાળે તે પોતાના પિતાને ત્યાં રહેવા ગઈ.

(૩)

"મનોરમા" નો ખેલ થોડા વખતમાં બહાર પડનાર હતો. દરેકે દરેક વર્તમાન પત્રમાં તેની મોટી જાહેર ખબર પ્રકટ થયા કરતી. આ નાટકમાં લવિંગિકા, મનોરમા થનાર હતી. ગોપીનાથ નાટકના "રિહર્સલ" વખતે પણ હાજર રહી, લવિંગિકાને અભિનયાદિમાં ઉત્સાહ અર્પતો-હર્ષઘેલો બનતો તેની અધિકાધિક પ્રશંસા કરતો. પણ તેની વર્ત્તણુક મર્યાદાની સીમા ઉલ્લંઘન કરનારી હોવાથી નાટકના માલિકને પણ ગમતી નહીં. ઘણી વખત ગોપીનાથ એક ગર્ભશ્રીમંત હોવાથી નાટકનો માલિક અવિનય સાંખી રહેતો; પણ એકવાર જ્યારે કામાન્ધ ગોપીનાથ સ્ત્રી-નાટકકારોના અલગ ઓરડામાં પણ લવિંગિકા પાસે ઘુસી ગયો, ત્યારે નાટકનો માલિક એ રીતભાત સહન કરી શકયો નહીં. એકદમ પોલિસના માણસોને બોલાવીને તેણે તેને નાટકશાળાની બહાર કઢાવ્યો.

ગોપીનાથને આ અપમાન બહુ સાલ્યું. તેણે તેનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે રાત્રે મનોરમાનો ખેલ પહેલીવાર ભજવી બતાવવાનો હતો, તેજ રાત્રે ગોપીનાથ લવિંગિકાને ખૂબ લાલચ આપીને ઉઠાવી ગયો! નાટકનો માલિક આથી ગભરાટમાં પડ્યો. નાટકશાળામાં ત્યારે ગડબડ થઈ રહી. ઉત્સાહ ભર્યા નાટક જોવા આવેલા પ્રેક્ષકો નિરાશ થઇ, પાછા ફર્યા. માલિકે વિનયપૂર્વક રંગભૂમિ ઉપર આવીને જાહેર કર્યું કે-પ્રેક્ષક વર્ગની હું ક્ષમા માગું છું. જ્યાં સુધી લવિંગિકાને બદલે નવી નાટકકાર મળશે નહીં ત્યાં સુધી ખેલ બહાર પાડી શકાશે નહીં.

નાટક કંપનીની પ્રતિષ્ઠાને આ બનાવથી ભારે હાનિ પહોંચી. ગોપીનાથ પોતાના અપમાનનું આવું વેર વળેલું જોઈ ખુશી થયો.

પણ થોડાક જ દિવસો વીત્યા બાદ નાટકના માલિકને લવિંગિકાને બદલે કામ કરનાર સ્ત્રી—નાટકકાર મળી આવી. ખેલ ફરીથી વિશેષ ભપકા સાથે બહાર પડયો. એટલું જ નહીં પણ તેની જાહેર ખબર વિશેષ પ્રમાણમાં ફેલાવ્યાથી ટિકિટોની માટે તડાતડ઼ ઘણા દિવસો પહેલાં શરૂ થઇ. ઘણાઓને તે મળી પણ શકી નહીં. ખેલ ધારેલે દિવસે ભજવાયો અને સફલતાથી સંપૂર્ણ થયો.

નવીન સ્ત્રી નાટકકારની પ્રશંસા સર્વત્ર ફેલાઈ રહી. લોકોએ તેને બહુજ વખાણી. ગોપીનાથને કર્ણે આ પ્રશંસા પહોંચતાં, તેને નવી નાટકકારને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઇ. તે મનોરમાનો ખેલ જોવા માટે એક રાત્રે હાજર થયો. નાટકનું વસ્તુ આવું હતું હતું:—

“પ્રારંભમાં પતિથી તજાયલી મનોરમા સાસરે એકલી જ રહે છે. મનોરમાનો પતિ પહેલું લગ્ન ગુપ્ત રાખી, દ્રવ્યને લોભે કોઈ શ્રીમંત કન્યા સાથે બીજીવારનું લગ્ન કરવા યત્ન કરી રહ્યો છે. બીજી વખતના લગ્નમાં ચોરીમાં મંગળફેરા ફરતી વખતે ચારે ફેરા ફર્યા બાદ કન્યા ઘૂંઘટ ખોલે છે અને જુએ છે તો! શ્રીમંતની પુત્રીને બદલે મનોરમા જ! મનોરમાએ આ ગોઠવણ કન્યાના પિતા સાથે મળીને, તેનો પતિ જાણે નહીં તેવી રીતે કરી હતી. મનોરમા જાહેર થયાથી તેના પતિને ખોટું લાગે છે, પરન્તુ તે પછી લોકલજ્જાથી અને મનોરમાના વિનવણીભર્યા સ્નેહથી તે કુમાર્ગે જતો અટકે છે.”

આવી વસ્તુસંકલનાવાળા નાટકના અંતિમ અંકમાં મનોરમાનું લગ્ન જ્યારે તેના પતિ સાથેજ થવાનો દેખાવ આવ્યો, ત્યારે પ્રેક્ષક વર્ગ બહુ શાન્ત હતો. ગોપીનાથ અત્યાર સુધીમાં નવી નાટ-

ક્કારનું અભિનય જોઇ તેના મુક્ત કંઠે વખાણુ કરતો હતો. પરન્તુ મંગળફેરા ફર્યા બાદ જ્યાં ઘુંઘટ ખોલવાનો દેખાવ આવ્યો, ત્યારે નાટકકારે ગોપીનાથ બેઠો હતો તે તરફ પોતાની કટાક્ષભરી નજર ફેરવી. એ જોતાં જ ગોપીનાથ ઉછળ્યો અને " ગિરિબાલા ! " એવી બૂમ પાડતો, ક્રોધથી રાતોચોળ થઇ ગયલો, તે પ્રેક્ષક વર્ગની વચ્ચે થઈને દીવાના જેવો રંગભૂમિ ઉપર ધસી ગયો. એ વખતે નાટકનો "ડ્રોપસીન" પડયો અને નાટકના માલિકે પોલિસનાં માણસોની મદદથી ગોપીનાથને એકદમ નાટકશાળામાંથી બહાર કઢાવ્યો.

(૬)

રાજ–મુકુટની સ્પર્ધા.

(૧)

ત્રિપુરાના નૃપાલ અમરમાણિક્યના સૌથી નાના પુત્રનું નામ રાજધર હતું. તેને સેનાપતિ ઇશાખાં કોઇ કોઇ વાર, તેનું નામ દઇને સંબોધતા હતા. રાજધરને એ અયુક્ત લાગતું હતું. એક રાજકુમારને એવી રીતે ખુલ્લે નામે બોલાવવો ગો તેને અપમાન કરવા સમાન છે એમ તે માનતો. પ્રસંગોપાત્ત, એક દિન તેણે સેનાપતિને ચેતવણી આપી કે—" જુઓ સેનાપતિ, તમે મારૂં નામ દઇને મને ના બોલાવો ! "

સેનાપતિ તીરોને સાફ સુફ કરતા હતા. રાજધરની વાત સાંભળીને તે કાંઈ બોલ્યા નહીં. તેમણે મોં ઉંચું કરીને એકવાર રાજ-

ધર પ્રતિ જોયું; ભવાં ચઢાવ્યાં અને ફરીથી નીચું જોઇ પોતાનાં તીરો સાફ કરવા માંડયાં.

રાજધરે કહ્યું:—"હવેથી જો તમે ફરીથી મારૂં નામ દઇને મને બોલાવશો તો હું મહારાજાને કહી દઇશ."

વૃદ્ધ ઇશાખાંયે ફરીથી માથું ઉંચું કરી રાજધર તરફ જોયું અને કડક અવાઝથી કહ્યું:—"બહુ સારૂં !"

રાજધરે પોતાની તરવારનું મ્યાન જમિન ઉપર પછાડીને કહ્યું:— "એમ કે ? જો જો ત્યારે."

ઇશાખાંએ પોતાના શિષ્ય રાજધરના મિજાજ તરફ દુર્લક્ષ્ય આપી હસવા માંડ્યું. તેમને આ પ્રકારે બેપરવાઇથી હસતા જોઇને રાજધરની આંખો ક્રોધાવેશમાં લાલ ચોળ બની ગઇ.

ઇશાખાંએ હસવાનું ચાલુ રાખ્યું તથા હાથ જોડીને કહ્યું:— "મહામહિમ મહારાજાધિરાજ શ્રીમાન્ રાજધરસિંહ સાહેબ બહાદૂરને મારે હવેથી કેવા નામથી સંબોધવા ? હુઝુર, જનાબ, જહાંપના, મહેરબાન, ખુદાવન્દ, શાહનશાહ—જે નામે બોલાવવાનો હુકમ થશે એ નામે ઝુકી ઝુકીને બોલાવીશ, બોલો શ્રીમાન્ !"

રાજધરે પોતાના સ્વાભાવિક કર્કશ સ્વરને દ્વિગુણો કડક કરતાં કહ્યું: —"સાંભળો, સેનાપતિ, જો કે હું તમારો શિષ્ય છું તોપણ હું એક રાજકુમાર છું. તમારે એ બાબતનો વિચાર અવસ્ય કરવો જોઇએ."

સેનાપતિએ પણ હવે ગુસ્સો દર્શાવી ઉત્તર દીધો:—"ચૂપ રહો, હવે વધુ ન બોલો. તમારી સાથે હું એવી નમાલી વાતો કરવા માગતો નથી. મને બીજાં ઘણાં કામો છે." એટલું કહી તેઓ તીરનાં ફળ તરફ જોવા લાગ્યા.

એ વખતે વિશાળ શરીરવાળો ત્રિપુરાનો બીજો રાજકુમાર ઇન્દ્ર માણિક્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે માથું ધુણાવતો ધુણાવતો અને હસતો હસતો પૂછવા લાગ્યોઃ—"કહો ખાં સાહેબ, શું ચાલી રહ્યું છે?"

ઇશાખાંએ તીર નીચે નાંખી દઇને ઇન્દ્રકુમાર તરફ પ્રેમ ભરી દૃષ્ટિ કરી કહ્યુંઃ—"શું કહું? અહીં એક મોટો તમાશો થયો છે? તમારા આ નાના ભાઈ ચક્રવર્તી મહારાજાને હું 'જનાબે આલી' "જહાંપનાહ" વગેરે વિશેષણોથી સંબોધતો નથી તેથી તેમની કીર્તિને હાનિ પહોંચે છે. આથી તેઓશ્રી મારી ઉપર અત્યંત ક્રોધિત થયા છે." એમ કહી તેમણે હસતાં હસતાં ફરીથી તીર ઉઠાવી લીધું. ઇન્દ્રકુમારે પૂછ્યુંઃ—"શું ખરી વાત છે?" એટલું કહ્યા પછી તેણે ખૂબ મોટેથી હસવા માંડયું. રાજધરનો ગુસ્સો વધી ગયો અને તે બોલ્યોઃ—"ભાઇ, એટલું બધું શું હસો છો? ચૂપ રહો." ઇન્દ્રકુમારે કહ્યુંઃ—"રાજધર, તને શું 'જહાંપનાહ' કહીને અમારે બોલાવવો?" ઇન્દ્રકુમાર, ફરીથી હસી પડયો.

રાજધરઃ—"ભાઇ, તમે હસતા બંધ નહીં થાઓ શું?"

ઇન્દ્રકુમારે હસતાં હસતાં કહ્યુંઃ—"જનાબ—"

રાજધર પોતાનો ક્રોધ સમાવી શકયો નહીં. અધીરતાથી તેણે કહ્યું;—"ભાઇ, તમારામાં બિલકુલ સમજ નથી."

ઇન્દ્રકુમારે રાજધરના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું;—"ભાઈ, શાન્ત થા, શાન્ત થા, બહુ ક્રોધ ન કર. તારી પંડિતાઇ તું તારી પાસેજ રહેવા દે. હું તે છીનવી લેવા ઇચ્છતો નથી."

ઇશાખાં પોતાનું કામ કરતાં રાજધર તરફ વક્ર દૃષ્ટિપાત કરતાં, હસીને બોલ્યોઃ—"હજુરની અક્કલ આજ કાલ ઘણીજ વધી ગઇ છે!"

ઇન્દ્રકુમારઃ—"એ દૂરાતિદૂર બુદ્ધિને પહોંચવું, એ અમારી શક્તિની વાત નથી!"

રાજધર, આ ઉભયની વ્યંગ્યપૂર્ણ વાતોથી ગુસ્સે થઇને તરતજ ત્યાંથી ઉઠીને ઉભો થયો. તે ક્રોધના આવેશમાં એટલા તો જોરથી ચાલ્યો કે મ્યાનની અંદર રહેલી તરવાર પણ ખણખણાટ કરી રહી.

(૨)

રાજકુમાર રાજધરનું વય ૧૯ વર્ષનું છે. રંગે શ્યામ, કદમાં ઠીંગણો અને બદનમાં મજબૂત છે. આંખો ઝીણી ઝીણી છે પણ દૃષ્ટિ બહુ સતેજ છે. દાંત કંઇક મોટા છે. કંઠ–સ્વર શૈશવાવસ્થામાંથીજ કઠોર છે. એ સમયે રાજકુમારો જેમ મોટા મોટા વાળ રાખતા હતા, તેમ રાજધરે રાખ્યા નથી. તેના માથાના વાળ સીધા, અને નાના નાના છે. સૌને એવો વિશ્વાસ હતો કે–રાજધરની બુદ્ધિ તીવ્ર છે અને રાજધરને પણ પોતાના સંબંધમાં એવોજ વિશ્વાસ છે. પોતાની એ બુદ્ધિ આગળ પોતાના બે ભાઇઓને તે કાંઇ વિસાતમાં લેખતો નથી. રાજધરના પ્રખર પ્રતાપથી બહારના લોકો ડરે છે; મહેલની અંદરનાં માણસો પણ તેનું નામ સાંભળીને કંપે છે. જ્યારે કાંઇ કામ ન હોય ત્યારે રાજધર હમેશાં પોતાની તરવારના ફટકા મહેલની જમિન ઉપર અહીં તહીં લગાવીને પોતાની હોંશિયારી બતાવતો ફરે છે. દરબારના નોકરોમાંથી કોઇ તેને રાજા કહે છે, કોઇ મહારાજા કહે છે, હાથ જોડે છે, સલામ કરે છે, અને પ્રણામ કરીને, જાણે તેનાથી પોતાનો છૂટકારો મેળવે છે. હમેશાં સૌના ઉપર તે નજર રાખતો રહે છે—કોઇ તેની નજરમાંથી છટકી જઇ શકતું નથી. તેણે ક્રમશઃ બધા રાજકીય પદાર્થો હસ્તગત કરી લીધા છે. તે બધી વસ્તુઓ પોતાના કબજામાંજ રાખવા માગે છે. એમ કરવામાં તેને જરાકે લજ્જા ઉપજતી નથી. તેણે એક વખત યુવરા-

જ ચન્દ્રમાણિક્યનો અશ્વ, ભારે ચતુરાઇથી પોતાના કબજામાં લઇ લીધો હતો. એ જોઇને યુવરાજ હસ્યા હતા, પરન્તુ તેમણે તેને કાંઇ કહ્યું નહતું. આવીજ રીતે તેણે રાજકુમાર ઇન્દ્રકુમારનું ચાંદીથી મઢેલું એક ધનુષ પચાવી પાડયું હતું, પણ ઇન્દ્રકુમારે તરતજ તેને સંભળાવી દીધું કેઃ—" જો ભાઇ, જે વસ્તુ તેં હમણાં લીધી છે, તે અત્યારે હું તારી પાસેથી લેવા માગતો નથી; પણ હવે પછી જો તું મારી કોઇ વસ્તુપર હસ્તક્ષેપ કરીશ, તો મને એવા ઉપાય યોજવાની ફરજ પડશે કે એ પછી ફરીથી તું કોઇ વસ્તુ ઉઠાવી શકે નહીં."

પરન્તુ રાજધર પોતાના મોટા ભાઈઓની વાત ઉપર જરાકે ધ્યાન આપતો નહી. કેટલાયે લોક તેનાં આચરણ જોઇને પરોક્ષમાં કહેતા કે નાના રાજપુત્રનો જન્મ જો કે રાજાના ઘરમાં થયો છે તથાપિ રાજકુમાર જેવાં તેનાં કૃત્ય નથી"

મહારાજ અમરમાણિક્યને રાજધર ઉપર કંઇક વિશેષ પ્રેમ હતો. રાજધરને આથી ગર્વ ઉપજતો. આજ તેણે પિતા પાસે જઇને ઈશાખાંની નાલિશીની ફરિયાદ કરી.

રાજાએ ઈશાખાંને બોલાવીને કહ્યુંઃ " સેનાપતિ! રાજકુમાર હવે મોટો થયો છે. હવે તેને યથોચિત સન્માન ઘટે છે."

વૃદ્ધ ઈશાખાંએ કહ્યુંઃ " મહારાજ, બાલ્યાવસ્થામાં આપ જ્યારે મારી પાસે યુદ્ધ–કળા શીખવા આવતા, ત્યારે આપને હું જેવું માન આપતો તેથી લગારે ઓછું સન્માન હું આપના રાજકુમારોને આપતો નથી"

રાજધરઃ–" મારૂં કહેવું એટલુંજ છે કે તમે મને મારૂં નામ દઇને બોલાવો."

ઈશાખાંએ તરતજ મોં ચઢાવીને કહ્યુંઃ–" ચૂપ રહો. હું અત્યારે

મહારાજ સાથે વાત કરૂં છું." મહારાજ તરફ ફરીને તેમણે કહ્યું:- "માફ કરશો આપનો આ નાનો કુમાર રાજપરિવારને લાયક નથી. તેના હાથમાં તરવાર શોભતી નથી. તે કોઇ લેખકની પેઠે કલમ ચલાવવામાં જ બહાદુર થશે. બીજું કોઇ કામ તેનાથી થઇ શકશે નહી."

એ સમયે યુવરાજ ચન્દ્રમાણિક્ય અને ઇન્દુકુમાર ત્યાં આવ્યા. ઇશાખાંએ તેમના તરફ જોઇને કહ્યું:-"જુઓ મહારાજ આ બેયે રાજકુમાર જ છે તો!"

રાજાએ રાજધર તરફ જોઇને કહ્યું:-"રાજધર, ખાં સાહેબ કહે છે, તે સાંભળ્યું? તું અસ્ત્ર વાપરવામાં તેમને સંતોષકારક લાગ્યો નથી."

રાજધર:-"મહારાજ, અમારી અસ્ત્રવિદ્યાની આપ પરીક્ષા લ્યો. જો હું સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ન લાગું, તો મને રાજધાનીમાંથી બહાર કાઢી મૂકજો હું પોતે જ, એવી સ્થિતિમાં, રાજધાની તજીને ચાલ્યો જઇશ."

રાજા:-"ઠીક થોડા વખતમાં હું એની પરીક્ષા લઇશ. તમારામાંથી જે ઉત્તમ નીવડશે તેને હીરક-જડિત તરવાર બક્ષિસ તરીકે આપીશ."

૩.

ઇન્દુકુમાર બાણ મારવામાં બહુ નિપુણ હતો. એકવાર તેના એક નોકરે મહેલની અગાશીમાંથી એક મહોર નીચે નાંખી, એ મહોર નીચે પડવા પામી નહીં. કુમારે વચમાંથી જ તીર મારીને એ મહોરને સો હાથ દૂર ફેંકી દીધી. રાજધર, ઈર્ષ્યાથી મહારાજ સામે બડાઇ તો મારી આવ્યો હતો, પણ હવે તેના મનમાં ભારે

ચટપટી થઇ રહી. યુવરાજ સંબંધી તેને કાંઇ ચિન્તા ન હતી, પરન્તુ ઇન્દુકુમારની બરાબર કરવાનું કામ જરા દુર્ઘટ હતું. રાજધરે વિચાર કરતાં કરતાં આખરે એક યુક્તિ યોજી કાઢી. તેણે મનમાં ને મનમાં હસતાં હસતાં કહ્યુઃ–" હું તીર તાકવામાં ભાઇની તોલે આવું તેમ તો નથી, પણ મારી બુદ્ધિ તીર કરતાં પણ વધારે સતેજ છે. એની મારફત બધાંયે લક્ષ્ય હું વીંધી શકું એમ છું."

આવતી કાલે પરીક્ષા થનારી છે. યુવરાજ, ઇશાખાં અને ઇન્દુકુમાર પરીક્ષાના સ્થળની વ્યવસ્થા કરવા ગયા છે. રાજધરે ત્યાં જઇને કહ્યું: "–ભાઇ, આજ પૂર્ણિમા છે. રાતે જ્યારે વાઘ ગોમતી નદિને કિનારે પાણી પીવાને આવે ત્યારે તેનો શિકાર કરવા આપણે જઇએ તો ?"

ઇન્દ્રકુમારે વિસ્મિત થઇને કહ્યું:–" ભારે આશ્ચર્યની વાત છે કે –આજ રાજધરને શિકારની વાત સૂઝી છે. રાજધરને મ્હોંયેથી આવી વાત તો પૂર્વે મેં કદી પણ સાંભળી નથી !"

ઇશાખાંએ હસીને કહ્યુ:–" શું એ શિકારી નથી ? તે ઘરની અંદર જાળ બિછાવીને શિકાર કરે છે તો ? એનો શિકાર બહુ ભયંકર હોય છે ! રાજદરબારમાં એવું કોઇ પણ નહીં હોય કે જે તેના ફન્દમાં કંઇ નહીં તો એક વાર પણ ફસ્યું ન હોય !"

ચન્દ્રમાણિક્યે જોયું કે–રાજધરને આ વાતથી ઘણું ખોટું લાગ્યું છે. તે દુઃખી બનીને બોલ્યોઃ–"સેનાપતિજી, જેવી આપની તરવાર છે તેવી જ આપની વાણી છે. બન્નેને પાણી પાયેલું છે. જેના ઉપર તેનો પ્રહાર થાય છે તેનો મર્મચ્છેદ કરી નાંખે છે."

રાજધરે હસીને કહ્યું:–" ભાઇ, આપ મારા માટે ચિન્તા

કરશે નહીં. ખાં સાહેબની વાત બેશક છૂરીની ધાર જેવી તીણી છે, પણ તે મારા કાનમાં કબૂતરની પાંખના ફફડાટ કરતાં કાંઈ વિશેષ રીતે પ્રવેશ કરી શકતી નથી."

ઈશાખાંએ પોતાની સફેદ વાળવાળી દાઢી ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું:–"તને કાનજ ક્યાં છે? જો તે હોત તો આટલા દિવસોમાં હું તને ક્યારનોયે સીધો બનાવી શક્યો હોત!"

ઇન્દ્રકુમાર ઈશાખાંની વાત સાંભળીને ખિલખિલાટ હસી પડ્યો. ચન્દ્રમાણિક્ય ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને કાંઈ બોલ્યો નહીં. યુવરાજને ગંભીર બનેલો જોઇને ઇન્દ્રકુમારે ઝટ પોતાનું હાસ્ય બંધ કર્યું અને તેની પાસે જઈને ઘણી કોમલતાથી કહ્યું:–"ભાઇ, તમારી સલાહ શું છે? આજ રાત્રે શિકાર કરવા જઇશું કે?"

ચન્દ્રમાણિક્ય: "ભાઇ, અમે તારી સાથે શિકાર કરવા આવવાને લાયક નથી. તારા જેવો નિપુણ ચાહે ત્યાં જઇ શકે છે. અમારી અનભિજ્ઞતાથી તારો ઉત્સાહ મન્દ પડી જાય છે. તું વનમાં જઈને ગમે તેવાં હિંસક પ્રાણીઓને પણ ઠાર કરી શકે છે. અમે કેવળ શિયાળવાં, સસલાં, અને પંખીઓનોજ શિકાર કરી શકીએ એવા છીએ."

ઇન્દ્રકુમારની પ્રશંસા સાંભળીને ઇશાખાં બહુ ખુશ થયા અને સ્નેહથી ઇન્દ્રકુમારની પીઠ થાબડીને કહેવા લાગ્યા: "યુવરાજ ખરૂં કહે છે. તારૂં તીર નિશાન ઉપર અચૂક ચોંટી જાય છે. તીરન્દાજીમાં તારી સાથે કોણ હોડ કરી શકે એમ છે?"

ઇન્દ્રકુમાર: "નહીં, નહીં, આ હસવા જેવી વાત નથી. ભાઇ તમારે શિકાર કરવા આવવું જ જોઈએ. તમે નહીં આવો તો પછી કોણ આવશે?"

યુવરાજ: “વારૂ, ચાલો, હું પણ આવીશ. આજ રાજધરને શિકાર ખેલવાની ઇચ્છા થઇ છે તો તેને નિરાશ નહીં કરૂં.”

ઇન્દ્રકુમારનું પ્રસન્ન મુખ એકાએક મ્લાન પડી ગયું. તેણે ખિન્ન ભાવે પૂછ્યું, “શું ભાઇ, મારી ઇચ્છાથી નહીં આવો ?”

ચન્દ્રમાણિક્યઃ “ભાઇ, આ તું શું કહે છે? તારી સાથે તો હું હરરોજ શિકાર કરવા આવું છું!”

ઇન્દ્રકુમારઃ “એથી મારી વાત હવે જૂની પુરાણી થઇ ગઇ ખરૂં ને!”

ચન્દ્રમાણિક્યઃ “મારી વાતનો તુ આવો અનર્થ કરે છે, તેથી મને ભારે ખેદ થાય છે!”

ઇન્દ્રકુમારઃ “નહીં ભાઈ, હું તો મશ્કરીમાં કહેતો હતો. હું શિકાર કરવા અવશ્ય આવીશ. ચાલો, આપણે તૈયારીઓ કરી મૂકીએ.”

ઇશાખાંએ મનમાંને મનમાં જ કહ્યું: “ઇન્દ્રકુમાર દશ બાણોનો પ્રહાર પોતાની છાતી ઉપર સહન કરી શકે છે, પરન્તુ ભાઇની, એક સાધારણ અપમાનની વાત સહન કરી શકતો નથી!”

(૪)

આખરે જ્યારે જવાની બધી ગોઠવણો પૂરી થઇ, ત્યારે રાજધર ધીરે ધીરે ઇન્દ્રકુમારની સ્ત્રી કમલાદેવીના ખંડમાં ગયો.

કમલાદેવીએ હસીને કહ્યું: “દિયરજી, આ શું ? તમે એકાએક આ પ્રમાણે ધનુષ-બાણ ધારણ કરીને તથા કવચ પહેરીને કેમ આવ્યા છો? શું મને તો લક્ષ્ય તરીકે ધારી નથી ?”

રાજધરઃ “નહીં, ભાભી! આજ અમે ત્રણે ભાઇઓ શિકાર કરવા જવાના છીએ. આથી જ મેં આ વેશ ધારણ કર્યો છે.”

કમલા દેવીએ કંઇક અચમ્બાથી કહ્યું: “શું તમે પણ જશો ?

આજ ત્રણે ભાઈઓ એક સાથે શિકાર કરવા જાઓ, એ તો ઠીક નહીં. એ તો ત્રિકંટક યોગ થયો !"

કમલાદેવીની વાત જાણે હાંસીપાત્ર હોય એમ બતાવીને રાજધર ખૂબ હસ્યો; પણ કશું બોલ્યો નહીં.

કમલાદેવી: " નહીં, નહીં, એવું નહીં જ બને. એ રોજ રોજ શિકાર કરવા જાય અને અહીં હું એકલી શોક–સાગરમાં ડૂબેલી રહું કે ? "

રાજધર: " આજ તો અમે શિકાર કરવા માટે રાતનો વખત પસંદ કર્યો છે ! "

કમલાદેવીએ મસ્તક ધુણાવીને કહ્યું: " એવું તે કદિ થાય ? જોઉં છું કે આજ એ કેવા શિકારે જાય છે ! "

રાજધર: " ભાભી, એક કામ કરો. તેનાં ધનુષ–બાણ ક્યાંક છુપાવી દો. "

કમલા: " ક્યાં સંતાડું ? "

રાજધર: " લાવો, મારે હવાલે કરો. હું તેને એવી જગ્યાએ સંતાડી દઇશ કે તેને જડે જ નહી. "

કમલા: " વાત તો ખોટી નહીં. જોવાનો ઠીક તમાશો થશે." થોડીવાર વિચાર કરીને વળી પાછી તે મનમાં ને મનમાં બોલી: " પણ એમાં રાજધરની મતલબ કંઇક જુદી જણાય છે. માત્ર મારા ઉપર ઉપકાર કરવાને જ તે અહીં આવ્યા હોય, એવું તો હું માનતી નથી. " પ્રકાશમાં તેણે કહ્યું: " ચાલો ત્યારે તેમના અસ્ત્રાગારમાં ! " કમલાદેવી રાજધર સાથે ઇન્દ્રકુમારના અસ્ત્રાગારમાં ગઇ. રાજકુમાર જેવો તેમાં પેઠો કે કમલાએ બહારથી કમાડ વાસી દઇને તાળું લગાવી દીધું. કમલાદેવીએ બહારથી હસતાં હસતાં કહ્યું:

"દિયરજી, હવે હું જાઉં છું." તે હસતી હસતી જતી રહી.

સાંજે ઇન્દ્રકુમાર પોતાના શયનાગારમાં આવીને શસ્ત્રાગારની કુંચી શોધવા લાગ્યો. કુંચી જડી નહીં. કમલાદેવી હસતાં હસતાં બોલી: "હં, હું સમજી ગઇ! તમે મને શોધો છો! પણ હું તો આ રહી–ખોવાઇ ગઇ નથી!"

શિકારનો સમય થઇ ગયો છે, એ જોઇને ઇન્દ્રકુમાર કમલાદેવીની વાતનો કશો જવાબ ન આપતાં વ્યગ્રતામાં જ કુંચી શોધતો રહ્યો. હવે કમલા તેની સામે જઈને ઉભી રહી અને હસતી હસતી બોલી: "આટલા બધા ગભરાઇ શાને ગયા છો? આ તમારી સામે જ હું ઉભી છું તો! આમ કેમ નક્કામા અહીં તહીં મારી શોધ-ખોળ કરી રહ્યા છો?"

ઇન્દ્રકુમાર કંઇક અધીર બનીને બોલ્યો: "પ્રિયે! અત્યારે હાસીનો સમય નથી. મારી એક વસ્તુ ખોવાઇ ગઇ છે. તેની તપાસમાં વિઘ્ન ન નાંખો. એ ખોવાયલી વસ્તુ ઘણી જરૂરી છે."

કમલા: "તમારૂં શું ખોવાયું છે, તે હું જાણું છું. મારી એક વાત માનો તો હમણાં જ તેનો પત્તો લાવી આપું."

ઇન્દ્રકુમાર: "વારૂ માનીશ."

કમલાદેવી: "સાંભળો ત્યારે. તમારે આજે શિકારે ન જવું. આ લ્યો તમારી કુંચી."

ઇન્દ્રકુમાર: "એમ તે કાંઇ બને? શિકારે તો મારે જવું જ જોઇએ."

કમલાદેવી: "ચન્દ્રવંશમાં જન્મ ધારણ કરીને આપ ખરેખરા સત્યવાદી નીવડયા! એક સાધારણ પ્રતિજ્ઞા પણ તમારાથી પાળી શકાતી નથી ને?"

ઇન્દ્રકુમારઃ " વારૂ તું આ માટે નાહક ટાંણા મારે છે ? પ્રતિજ્ઞા પાળીશું, પછી કાંઇ ? આજે હું શિકાર કરવા નહી જાઉં."

કમલાદેવીઃ " તમારી એક બીજી વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ છે, તે તમને યાદ નથી શું ? "

ઇન્દ્રકુમારઃ " ના, મને તો યાદ નથી ! "

કમલાઃ " તમારી સાત બાદશાહતનો અણમોલ હીરો. તમારો સોનાનો ચાંદ ! "

ઇન્દ્રકુમારે મન્દ હાસ્ય કર્યું. કમલાદેવીએ તેને પોતાની સાથે આવવા કહ્યું. તેઓ શસ્ત્રાગાર તરફ ગયાં. કમલાદેવીએ કુંચીવડે તેનાં દ્વાર ઉઘાડી નાંખ્યાં.

ઇન્દ્રકુમારે જોયું કે વચ્ચોવચ્ચ રાજધર ચૂપચાપ બેઠો છે. તેને આ સ્થિતિમાં જોઇને ઇન્દ્રકુમારથી ખૂબ હસ્યા વિના રહેવાયું નહીં. તેણે રાજધરને કહ્યું: " આ શું ? રાજધર, તું અહીં કયાંથી ? "

કમલાદેવીઃ " આપણું એ બ્રહ્માસ્ત્ર છે ! "

ઇન્દ્રકુમારઃ " હા, બધાં અસ્ત્રો કરતાં એ વધારે સતેજ છે. "

રાજધરઃ (સ્વગત) " હું તમો લોકોના જીહવાસ્ત્ર કરતાં તો વધારે સતેજ નથી જ. " (પ્રકાશ) " ભાભીએ મને છેતરીને આ ઓરડામાં પૂર્યો છે ! " એમ કહેતો કહેતો તે બહાર આવ્યો.

ઇન્દ્રકુમારઃ " આ ઓરડો કાંઇ ઠઠ્ઠા મશ્કરી માટે રાખેલો નથી. અહીંની ઠઠ્ઠા મશ્કરી તો ભયંકર ધારવાળાં શસ્ત્રાસ્ત્રોમાં જ થાય છે. તું કેવી રીતે અંદર આવ્યો તેમાં ! "

રાજધરઃ " આજ રાત્રે આપણે શિકાર કરવા જવાનું હતું ને, તેથી મેં જઈને મારાં અસ્ત્ર તપાસ્યાં તો તેમની ધાર જતી રહી હતી. આથી તે મેં સમાર કામ માટે મોકલી આપ્યાં અને કાલે

પાછી પરીક્ષા થવાની છે એટલામાં તે આવી જશે. દરમ્યાન આજ રાતને માટે મારી પાસે કોઇ સારૂં અશ્વ ન હોવાથી હું તે તમારી પાસેથી ઉછીનું લેવા આવ્યો હતો. ”

ઇન્દ્રકુમારઃ “ આથી જ આખું શસ્ત્રાગાર તેણે તને ઉછીનું આપી દીધું હોય, એમ જણાય છે ! ” એમ કહીને ફરીથી ઇન્દ્રકુમાર હસ્યો અને બોલ્યોઃ “ તો પછી આમ એમને એમ બહાર કેમ આવ્યો ? ઉછીનું લેવાની મુદત શું પૂરી થઇ ગઇ ? ફરીથી જઇને અશ્વશાલામાંથી લઇ આવ ને ? ” પુનઃ ઇન્દ્રકુમારે હાસ્ય કર્યું. આમ ઉપરાઉપરી હાસ્ય થતાં જોઇ રાજધર સ્વગત બોલ્યોઃ “ હસો, ખુબ હસો. હું પણ આ તમાશા ઉપર ખુબ હસીશ; પણ હમણાં નહીં. સમય આવવા દો. (પ્રકટ) “ ભાઈ, હું આજ શિકાર કરવા જવાનો નથી. ” એટલું કહી રાજધર ત્યાંથી જતો રહ્યો.

કમલાદેવીએ હવે ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને કહ્યું : “ વ્હાલા, તમે હવે શિકારે જાવ. ખુશીથી હું તમને પ્રતિજ્ઞામાંથી મુક્ત કરૂં છું. ”

ઇન્દ્રકુમારઃ “ વારૂ. ” તેણે ધનુષપર તીર ચઢાવીને બહુ જ ધીરેથી કમલાદેવી તરફ ફેંક્યું. તીર કમલાનાં ચરણ પાસે જઇ પડયું. કુમારે કહ્યુ : “ હા ! હું નિશાન ચૂકી ગયો ! હવે હું શિકારે નહિ જાઉં. ”

કમલઃ “ હું સાચું કહું છું. તમે શિકારે ઘણી ખુશીથી જાઓ. ”

ઇન્દ્રકુમાર કાંઇ ન બોલતાં, ધનુષ બાણ એક કોણે ફેંકી દઇને બહાર જતો રહ્યો. તેણે યુવરાજ પાસે જઇને કહ્યુંઃ “ ભાઇ, આજ શિકારે જવાનો સુયોગ નથી. ”

ચન્દ્રમાણિક્યે હસતાં હસતાં કહ્યુંઃ “ હું પહેલેથી જ સમજી ગયો હતો ! ”

(૫)

આજે પરીક્ષા થનાર છે. રાજભવનની બહારના મેદાનમાં ઘણા લોકો એકત્ર થયા છે. પરીક્ષાનું સ્થલ પહાડી ભૂમિમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. નીચેથી તે ઉપર સુધીની આસપાસની બધી જગ્યા લોકોથી ઠીચોઠીચ ભરાઇ ગઇ છે. છોકરાં ઝાડ ઉપર ચઢી બેઠાં છે.

એક છોકરાએ ઝાડ ઉપરથી ધીરે ધીરે હાથ લાંબો કરીને એક મોટા ભાયડાની પાઘડી ઉઠાવી એક બીજા ભાયડાને માથે મૂકી દીધી. જેની પાઘડી ઉડાવી હતી તે એ છોકરાને પકડવાને મથતો હતો પણ તેનો પ્રયાસ સફલ થયો નહીં. જ્યારે તે ઝાડ ઉપર કોઇ પણ રીતે ચડી શકયો નહીં ત્યારે લાચાર બનીને ઝાડની જે ડાળ ઉપર તે છોકરો બેઠો હતો તે હલાવવા મંડયો. પેલો છોકરો મ્હોંના ચાળા કરતો કરતો એક ડાળ ઉપરથી બીજી ડાળી ઉપર વાંદરાની પેઠે કુદકારા મારવા લાગ્યો. આ રીતે તે માણસની દુર્દશા અને ગુસ્સો એ સ્થળે ભારે ગમ્મત રૂપ થઇ પડયાં.

એક રબારી એક મટુકીમાં દહીં ભરીને ઘર તરફ જતો હતો. રસ્તામાં લોકોની ભારે ગીર્દી હતી, એથી તે પેલા જ ઝાડ નીચે ઉભો રહ્યો. થોડીક વારમાં તેના માથા ઉપરની મટુકીજ ઉપડી ગઇ. વાતવાતમાં તો તે મટુકી એક હાથમાંથી બીજામાં એમ કેટલેયે દૂર જતી રહી. રબારી કંઈક વાર સુધી " હેં ! ક્યાં ગઇ ? " એમ જ કહેતે ચારે તરફ જોતો રહ્યો !

એક માણુસે કહ્યું: " ભાઇ, તું જબરો ! દહીં સાથે મટુકી પણ હજમ કરી ગયો ! તને એથી કાંઇ નુકશાન થશે, એનોયે વિચાર ન આવ્યો ? "

રબારી બિચારો લાચારીથી જતો રહ્યો. હરસુ હજામ ઉપર ગામના લોકને ખૂબ ચીઢ હતી તેને ભીડમાં જોઇને સૌ કોઇ તેની મજાક કરવા લાગ્યા. તે જેમ જેમ ચીઢાવા લાગ્યો તેમ તેમ લોક-સંખ્યા વધતી ગઈ. ચારે પાસ ચટચટ તાળીઓ પડી રહી. હજામનું મ્હોં ક્રોધથી રાતુંપીળું થઇ ગયું. પરસેવાથી તે તરબોળ થઇ ગયો. આખરે તેને પણ ગીદીમાંથી દૂર થવું પડયું અને ચીઢાયલો ચીઢાયલો તે ઘેર પાછો ફર્યો.

લોકોની ભારે ભીડમાં કંઇક નાનાં બાળકો, મોટાં માણસોની ખાંધે બેસીને તમાશો જોવા આવ્યાં હતાં, તેમણે રોવાનું શરૂ કર્યું. કેટએલી જીગ્યાએ કંઇ ને કંઇ જાતનો કોલાહલ મચી રહ્યો. એટલામાં પરીક્ષાના પ્રારમ્ભનું સૂચન કરનારાં વાજિંત્ર વાગવા લાગ્યાં, 'જય જય' શબ્દોચ્ચારથી દિશાઓ ગાજી રહી. હવે કોલાહલ સંભળાતો નથી. માત્ર તદ્દન નાનાં બચ્ચાંના રૂદનનો અવાજ કયાંક કયાંક સંભળાય છે. વળી પોતપોતાના માલિક સાથે આવેલાં કુતરાં પોતાનાં મ્હોં ઉંચાં કરીને ભસવા મંડયાં છે. ઝાડ ઉપર બેઠેલી ચકલીઓ ત્યાંથી ભયભીત થઇ ઉઠી ગઇ છે અને આકાશમાં ઉડવા લાગી છે. ચતુર કાગડા દૂરનાં ઝાડ ઉપર બેસીને કોઇવાર ગર્દન હલાવે છે, કાં તો કોઇવાર પાંખ ફફડાવે છે અથવા તો સ્થિર ચિત્તે આ જનસમૂહ કેમ એકઠો થયો છે, તેનો વિચાર ચલાવે છે; અને છેવટે ભયનું કંઇ કારણ ન જોતાં તેઓ "કાંઉં, કાંઉં" કરવા લાગ્યા છે!

પ્રાતઃકાલીન સૂર્યનાં કિરણમાં ચમકતા રત્નજડિત સ્વર્ણ સિંહાસન ઉપર રાજા આવીને બેઠા. રાજકુમારો પોતપોતાનાં હાથમાં ધનુષ-બાણ સમેત એક બાજુએ બેઠા. રાજદરબારીઓ, રાજસંબંધીઓ ઇત્યાદિ યથોચિત સ્થાનોએ બેઠા. ચમ્મરધારીઓ ચમ્મર

હલાવવા લાગ્યા. રાજ્ય-ઝુંડો રાખનાર એક કોરાણે ઝુંડા સાથે ઉભો રહ્યો. બન્દીગણે સ્તુતિ શરૂ કરી. સૈન્યગણ સજ્જ સમારી યથોચિત ઉભો રહ્યો. ઢોલ શરણાઇ વગાડનારાઓ ભારે ઉત્સાહમાં આવી જઈને નાચી નાચીને, માથાં હલાવી હલાવીને ખૂબ જોરથી અવાજ કાઢવા લાગ્યા. ચારે પાસ હવે પરીક્ષાની શરૂઆતની પ્રતીક્ષા જોવાઇ રહી. હવે પરીક્ષાનો સમય થયો. ઇશાખાંએ રાજકુમારોને તૈયાર થવા કહ્યું.

ઇન્દ્રકુમારે યુવરાજને કહ્યું: "ભાઇ, આજ તમારે જરૂર જીત મેળવવી પડશે. નહીં જીતો એ સારૂં દેખાશે નહીં."

યુવરાજે હસીને કહ્યું: "સારૂં કેમ નહીં દેખાય ? મારૂં તીર લક્ષ્યભ્રષ્ટ થશે તોપણ, સંસારનું કામકાજ પહેલાં જેમ ચાલતું હતું તેમજ ચાલુ રહેશે. તું ગમે તે ધારે પણ મારી જીતનો સંભવ નથી."

ઇન્દ્રકુમાર: "ભાઇ, જો તમે લક્ષ્યને વીંધશો નહીં તો હું જાણી જોઇને લક્ષ્ય ખાલી જવા દઇશ."

યુવરાજે ઇન્દ્રકુમારનો હાથ ઝાલીને કહ્યું: "આ શું કહે છે? બાલિશતા ન દાખવ. એથી આપણા ઉત્સાહનું નામ ડૂબશે!"

રાજધર ચિન્તાથી ભરપૂર, વીલે મ્હોંયે, ચૂપકીદીથી ઉભો રહેલો છે.

ઈશાખાંએ યુવરાજને કહ્યું: "વખત થયો!"

યુવરાજે ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરીને ધનુષ હાથમાં લીધું.

લગભગ બસો હાથ દૂર પાંચ છ કેળના થાંભલા એકત્ર કરીને બાંધીને ઉભા કર્યા છે. તેની મધ્યમાં એક મોટું પાંદડું લક્ષ્ય ચિન્હ સાથે બાંધવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્ય-ચિન્હ એક કાળો ડાઘ અંકિત કરીને નક્કી કરેલું છે. પ્રેક્ષકો અર્ધચન્દ્રાકારે મેદાનને ઘેરીને ઉભા

રહ્યા છે. જે તરફ લક્ષ્ય છે, તે તરફ કોઇ નથી. તે તરફજવાનો પ્રતિબંધ છે.

યુવરાજે ધનુષપર તીર ચઢાવ્યું. નિશાન તાક્યું. તીર ફેંક્યું. તીર લક્ષ્યથી જરાક ઉપર થઇને જતું રહ્યું. ઈશાખાંનું વદન ફિક્કું પડી ગયું. તેના સફેદ મ્હોં ઉપર કાળાશ છવાઈ પણ તે કાંઇ બોલ્યા નહીં. ઇન્દ્રકુમારને એવું લાગ્યું કે, જાણે ભાઇએ પોતાને તક આપવા માટે જાણી જોઇને આમ કર્યું છે. આખરે તેણે ધનુષ હલાવતાં હલાવતાં ઈશાખાંને કહ્યું: "ભાઇ ધ્યાન આપીને કામ કરે તો બધુંએ કરી શકે એવા છે; પણ એ કશુંએ મન ઉપર લેતા નથી."

ઈશાખાં: "તારા ભાઇની બુદ્ધિ સર્વ જગ્યાએ ચાલે છે. પણ તીર આગળ ચાલતી નથી. તેનું કારણ એ કે તેની બુદ્ધિ એવી સતેજ નથી.

ઇન્દ્રકુમારને ઇશાખાંની આ વાતથી માઠું લાગ્યું. ઈશાખાં તેના મનનો ભાવ સમજીને ત્યાંથી ખસી ગયા અને રાજધરને કહેવા લાગ્યા: "હવે તું લક્ષ્યવેધ કર."

રાજધર "વચેટ ભાઇનો હવે વારો છે. પ્હેલાં એમને કહો."

ઇશાખાં "અત્યારે સવાલ જવાબ કરવાનો વખત છે? હું કહું છું તેમ કર."

રાજધરની આંખો ગુસ્સાથી લાલ ચોળ થઇ ગઇ પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહીં. તેણે ધનુષ બાણ ઉઠાવ્યાં. નિશાન તાકી તીર ફેંક્યું. તીર જમિનમાં જઇને ચોટયું. તેનું તીર થાંભલાને જરા કે સ્પર્શ કરી શક્યું નહીં.

યૂવરાજે રાજધરને કહ્યું: "તારૂં તીર લક્ષ્યની ઘણુંજ પાસે પહોંચ્યું હતું. પણ જરાક આઘું રહી ગયું; નહીંતર જરૂર લક્ષ્યને વીંધી નાખત."

રાજધરે સઙ્કાઇથી કહ્યું:—" લક્ષ્ય તો વીંધાઇ ચુક્યું છે. આઘેથી બરોબર દેખાતું નથી."

યુવરાજ:—" નહીં, રાજધર, એ તારો ભ્રમ છે. નિશાન વીંધાયું નથી."

રાજધર:—"ચોક્કસ વીંધાયું. પાસે જઇને જોતાં તરત જણાશે."

યુવરાજ એ પછી કાંઇ બોલ્યા નહીં. ઈશાખાંની આજ્ઞાથી ઇન્દ્રકુમારે અત્યંત અનિચ્છાનો ભાવ પ્રકટ કરીને ધનુપ ઉઠાવ્યું. યુવરાજે તેની પાસે જઇને મન્દ સ્વરે કહ્યું: " જો ભાઇ, હું તો અસમર્થ નીવડયો છું. મારા ઉપર ક્રોધ કરીને મારૂં અનુકરણ કરવું અન્યાયી થઇ પડશે. જો આજ તું લક્ષ્ય નહીં વીંધે તો તારૂં એ લક્ષ્ય-ભ્રષ્ટ તીર અવશ્ય મારા હૃદયમાં ભોંકાશે. હું તને આ સાચે સાચું કહું છું.

ઇન્દ્રકુમારે વડીલ બન્ધુની ચરણરજ પોતાને મસ્તકે ચઢાવી કહ્યું:— " ભાઇ, તમારા આશીર્વાદથી આજે અવશ્ય લક્ષ્ય-ભેદ કરીશ; એમાં કાંઇ શંકા રાખશો નહીં."

ઇન્દ્રકુમારના તીરે લક્ષ્ય વીંધી નાંખ્યું. વાજિંત્ર વાગવા લાગ્યાં. ચોપાસ જય જયકાર ધ્વનિ થઇ રહ્યો. યુવરાજે પુલકિત બનીને ઇન્દ્રકુમારને પ્રેમાલિંગન કર્યું. ઇન્દ્રકુમારની આંખો આનંદાશ્રૂથી છલકાઇ ગઇ. ઈશાખાં આનન્દાવેશમાં આવી જઇ, કહેવા લાગ્યા: " કુમાર, ખુદાના ફઝલથી તારી ઉમ્મર હઝાર વર્ષની થાઓ."

મહારાજ જ્યારે ઇન્દ્રકુમારને ઇનામ આપવા તૈયાર થયા, ત્યારે રાજધરે તેમની પાસે જઇને કહ્યું: " મહારાજ, આપ સર્વની ભૂલ છે. મારૂંજ તીર લક્ષ્યમાં જઇ ચોંટયું છે."

મહારાજ: " કદિ એમ બને નહીં."

રાજધર: " મારી વાત ઉપર આપને વિશ્વાસ ન હોય તો લક્ષ્ય પાસે જઇ, આપ શ્રી ન્યાય કરો. સૌ લક્ષ્ય-સ્થાને ગયા. ત્યાં જતાં સૌએ જોયું કે-જે તીર ધરતીપર પડેલું છે તેના ફળ ઉપર ઇન્દ્રકુમારનું નામ લખેલું છે અને જે તીર લક્ષ્યમાં છે તેની ઉપર રાજધરનું નામ અંકિત છે.

રાજધર:—" મહારાજ, હવે વિચાર કરો. "

ઇશાખાં:—" જરૂર ભાથાં બદલેલાં જણાય છે. "

એ સંબંધી પણ તપાસ થઇ. ભાથાં બદલાયલાં નહતાં. બન્ને પાસે પોત પોતાનાંજ હતાં. સૌ જણ આશ્ચર્યસહિત એક બીજાના મ્હોં સામે તાકવા લાગ્યા.

ઇશાખાં:—" ફરીથી પરીક્ષા લેવી જોઇયે. "

રાજધરે ભારે ઉદાસીનતાથી કહ્યું:—" હું વારંવાર પરીક્ષા આપવા ઇચ્છતો નથી. મારા ઉપર આ પ્રકારે અવિશ્વાસ કરવો, એ ઘણો અન્યાય છે. મારે ઇનામ નથી જોઇતું. ઇન્દ્રકુમારભાઇને તે આપો. " એમ કહીને રાજધરે ઇનામની તરવાર ઇન્દ્રકુમાર તરફ ધરી.

ઇન્દ્રકુમાર ઘણીજ ગ્લાનિ સહિત બોલી ઉઠયો:—" ધિક્કાર છે મને ! હું તારા હાથથી આ ઇનામ શી રીતે લઇ શકું ? એ તુંજ લે. " એમ કહીને તેણે તરવાર ઉઠાવીને રાજધર તરફ ફેંકી દીધી. રાજધરે હસીને, ઇન્દ્રકુમારને પ્રણામ કર્યા અને તરવાર લઇ લીધી.

ઇન્દ્રકુમારે રાજધરના આ વ્યવહારથી દુઃખિત બનીને રૂદ્ધ કંઠ-સ્વરે પિતાને કહ્યું:—" મહારાજ, આરાકાનના રાજા સાથે થોડા-કજ વખતમાં જે યુદ્ધ થવાનું છે, તેમાં જઇને હું ઇનામ મેળવવા હક્કદાર થઇ આવીશ. આપ મને યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા આપો. "

ઇશાખાંએ ઇન્દ્રકુમારનો હાથ પકડીને કડક અવાજે કહ્યું:—

" તેં મહારાજનું અપમાન કર્યું છે. તેં એમની આપેલી તરવાર ઉઠાવીને દૂર ફેંકી દીધો છે. તું સજાને લાયક બન્યો છે. "

ઇન્દ્રકુમારે બલપૂર્વક ઇશાખાંનો હાથ તરછોડી નાંખીને જવાબ દીધોઃ—" દૂર જા બુઢ્ઢા, મને અડકીશ નહીં. "

વૃદ્ધ ઇશાખાં એકાએક ખિન્ન થઇને બોલ્યાઃ—" કુમાર સાહેબ, આ શું ? મારી સાથે આવો વ્યવહાર ! શું આજ તમારો મિઝાજ હાથથી ગયો છે ? "

ઇન્દ્રકુમારની આંખોમાં આંસું ભરાઇ આવ્યાં. એ દશામાં તેણે કહ્યુંઃ—" સેનાપતિજી ! મને માફ કરો. આજ ખરેખર મારો મિઝાજ ઠેકાણે નથી. "

યુવરાજે સ્નેહપૂર્વક કહ્યુંઃ—" બન્ધુ, આ પ્રકારે અધીર અનવાની શી જરૂર છે ? સ્વસ્થ થા. ચાલ, આપણે ઘેર જઇએ. "

ઇન્દ્રિકુમારે પિતાનાં ચરણને સ્પર્શ કરીને કહ્યુંઃ—" મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. " યુવરાજ તરફ જોઇને તે બોલ્યોઃ—" ભાઇ, ખરેખર આજ હું હારી ગયો છું ! "

રાજધરે કેવી રીતે વિજયલાભ મેળવ્યો, તે કોઇને સમજાયું નહીં.

(૬)

પરીક્ષાને પહેલે દિવસે જ્યારે રાજધરને કમલા દેવીએ ઇન્દ્રકુમારના અસ્ત્રાગારમાં પૂર્યો હતો ત્યારે એ ભાઇ સાહેબે ઇન્દ્રકુમારનાં તીરોના ભાથામાંથી એક તીર કાઢીને તેના ઉપર પોતાનું નામ અંકિત કર્યું હતું અને તેને પોતાના ભાથામાં ઘુસાડી દીધું હતું. બીજું પોતાના નામથી અંકિત કરેલું તીર તેણે એવી યુક્તિથી ઇન્દ્રકુમારના ભાથામાં ખોસ્યું હતું કે—સૌથી પહેલું તેજ તીર ઇન્દ્રકુમારના હાથમાં આવે. રાજધરે આ યુક્તિથી જેમ ધાર્યું હતું તેમજ

પરિણામ આવ્યું. ઇન્દ્રકુમારે દૈવ યોગે રાજધરે મૂકેલું તીરજ ભાથા-માંથી અજાણતાં કાઢયું હતું અને એ તીર લક્ષ્ય વીંધી ગયું હતું. રાજધરે તો ઇન્દ્રકુમારના નામનુંજ તીર ફેંક્યું હતું. આ સદ્દાણબંધ રચેલી યુક્તિથી રાજધર વિજયી ગણાયો. ઇન્દ્રકુમાર જ્યારે સ્વસ્થ થયો ત્યારે વિચાર કરતાં કરતાં રાજધરની આ ચાલાકી તેની સમ-જમાં આવી ગઇ. પણ એ વાત તેણે હવે ચૂંથી નહીં, માત્ર એની અશ્રદ્ધા રાજધર પ્રતિ વિશેષ વૃદ્ધગત થઇ.

ઇન્દ્રકુમાર મહારાજ પાસે જઇને વારંવાર કહેવા લાગ્યોઃ—
" આરાકાનના રાજા સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મને મોકલો. "

મહારાજ કશોયે ઉત્તર ન દેતાં, આ વિષય ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા. આ એ જમાનાની વાત છે કે જ્યારે ત્રિપુરા સ્વતંત્ર હતું અને ત્રિપુરાને અધીન હતું. અત્યારે તેને લગભગ ૩૦૦ વર્ષ થયાં હશે. આરાકાનની સરહદ ચટગામની તદ્દન નજદિકહતી, એથી આરાકાનનો રાજા કોઇ કોઇવાર ચટગામ ઉપર ચઢી આવતો હતો. આરાકાન અને ત્રિપુરાને પરસ્પર વિરોધ થવાનું એ કારણ હતું. અમરમાણિક્યને આજ કાલ આરાકાન–પતિ સાથે આ પ્રકા-રનોજ કલહ છે. ઇન્દ્રકુમારે યુદ્ધનો સંભવ દેખીને યુદ્ધમાં જવાની સૂચના કરી છે. રાજાએ બહુજ વિચાર કરી જોયા પછી એવું જાહેર કર્યું કે " ત્રણે ભાઇઓએ સાથે મળીને લડવા જવું. " ૧૫૦૦૦ ની સેના એ કુમારોને સ્વાધીન કરવામાં આવી. દરેક ભાઇએ પોતાના તાબાની ૫૦૦૦ ની સેના લઇને ચટગામ તરફ કૂચ કરી. ઇશાખાંએ મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે તેમની સાથે પ્રયાણ કર્યું. કર્ણફુલી (કર્ણપુષ્પા) નદીને પશ્ચિમ કિનારે તેમણે છાવણી નાંખી. આરાકાનની થોડીક સેના નદીની પેલી પાર છે અને કેટલીક

સેના આ પાર છે. આરાકાનનો રાજા અસંખ્ય સેના સાથે નદીને પેલે પાર છાવણી નાંખી રહ્યો છે તેના ૨૨૦૦૦ સૈનિકો લડવા માટે તૈયાર થઇને નદીને પશ્ચિમ કિનારે, હુમલાની વાટ જોતા બેશી રહ્યા છે.

લડાઇનું મેદાન પહાડી ભૂમિમાંજ હતું. સામસામા બે પહાડો ઉપર ઉભય પક્ષની સેનાઓ પડી છે. બન્ને સેનાઓ જો લડવા માટે ઉદ્યુક્ત થાય તો એ બે પહાડોની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાં ઝપાઝપી થવાનો સંભવ છે. પહાડની ચારે તરફ એક સઘન વન આવેલું છે. પહાડની આસપાસ વસતા લોકોનાં ઘર ખાલી પડેલાં છે. એ લોકો ઘર છોડીને નાસી ગયેલા છે.

બન્ને બાજૂની સેનાઓ એક સપ્તાહથી પરસ્પર આક્રમણ કરવાની મુરાદ રાખી રહી છે. ઇન્દ્રકુમાર યુદ્ધ કરવા ઘણો આતુર છે; પરન્તુ યુવરાજ એમ ચાહે છે કે પહેલાં શત્રુની સેના ભલે હુમલો લાવે. આથી તેઓ વિલમ્બ કરે છે. પણ આરાકાનની સેના પોતાની જગ્યાએથી ખસતી નથી–સ્થિર ભાવે પડી રહી છે. આખરે ઇન્દ્રકુમારે શત્રુ–સેના ઉપર આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આખી રાત હુમલાની તૈયારીઓમાં વીતી ગઇ રાજધરે કહ્યું: " ભાઇ, તમે બન્ને દશ હઝારની ફોજ લઈને હુમલો કરો અને પાંચ હઝારની સેના મારી પાસે રહેવા દો. જરૂરને પ્રસંગે તે કામ લાગશે."

ઇન્દ્રકુમારે હસીને કહ્યું " હું સમજી ગયો. રાજધર અમારથી અલગ રહેવા ધારે છે ! "

યુવરાજ: " નહીં, તારો એ વિચાર બરોબર નથી. રાજધર ખરૂં કહે છે." ઇશાખાંએ પણ રાજધરની આ સૂચના સ્વીકારી.

યુવરાજ અને ઇન્દ્રકુમારે દશ હઝાર સૈનિકોને પાંચ ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા અને દરેક ભાગના બબ્બે હઝાર સિપાઇઓને એવો હુકમ ફરમાવ્યો કે સાથે લાગા એકજ વખતે પાંચે ભાગોએ શત્રુઓ ઉપર હુમલો કરવો કે જેથી તે છિન્નભિન્ન થઇ જાય. સૌથી આગળ તીરન્દાજ, તે પછી તરવારવાળા, તે પછી બરછીવાળા, પાયદળ અને સૌથી છેલ્લા ઘોડેસ્વારો આ પ્રમાણે સેના આગળ ચાલી. આરાકાનની મગજાતીય સેના વાંસથી ભરપુર એક ગાઢ જંગલમાં મોરચો માંડીને પડી હતી. પહેલા દિવસના હુમલાથી કશું વળ્યું નહીં. ત્રિપુરાની સેના દુશ્મનોની ફોજને પાછળ હઠાવી શકી નહી.

(૭)

બીજા દિવસની લડાઇનું પણ કંઇ પરિણામ આવ્યું નહીં. જ્યારે અર્ધી રાત વીતી ગઇ અને જે વખત બન્ને બાજુની સેના વિશ્રામ લેતી હતી, જે વખતે બન્ને દળના પડાવોમાં ક્યાંક ક્યાંક તાપણાં સળગી રહ્યાં હતાં, ગીધડાંનાં ઝુંડને ઝુંડ લડાઇના મેદાનમાં એકત્ર થઇને જાણે કપાયલા હાથ પગવાળાં મડદાંને જોઇને એકસાથે રોઇ ઉઠતાં હતાં. તે વખતે પોતાની છાવણીથી બેએક કોશ દૂર કર્ણફુલી નદી ઉપર નાવને શ્રેણીબદ્ધ બાંધીને રાજધર પોતાની ૫૦૦૦ ની સેનાને સાથે લઇને નાવનો પુલ બનાવવામાં રોકાયો હતો. સાથે એક મસાલ પણ નથી. કોઇ કંઇ બોલતું પણ નથી. પુલ તૈયાર થતાં, રાજધર ઘણી સાવધાનીથી એ પુલ ઉપરથી પોતાની સેનાને પાર ઉતારવા લાગ્યો. નાવની નીચે અન્ધકારમાં જેમ નદીનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે તેમ તેની ઉપર પણ મનુષ્યોનો સ્રોત વહી રહ્યો છે. નદીમાં પૂર આવેલું છે, એથી સૈન્યગણ ઘણા કષ્ટથી પાર ઉતરે છે. રાજધરને સેનાધિપતિ ઇશાખાંએ એવો આદેશ આપેલો છે કે, આજ

રાત્રે ચૂપાચૂપ પોતાની સેના સાથે તેણે નદીના જલપથની ઉત્તર તરફ જવું અને કિનારે ઉતરી શત્રુદલની પાછળ આવેલા જંગલમાં છૂપાઇ રહેવું. યુવરાજ અને ઇન્દ્રકુમાર સવારમાં શત્રુસેના ઉપર સામેથી આક્રમણ કરશે. જ્યારે દુશ્મનનું સૈન્ય લડતાં લડતાં થાકી જાય, ત્યારે સંકેત પ્રમાણે રાજધરે પાછળથી એકાએક શત્રુસેના ઉપર તુટી પડવાનું છે. આથી આ પ્રમાણે નાવના પુલનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવેલો છે. પરન્તુ રાજધર ઇશાખાંની વાત માને એવો કયાં પાંશરો છે ? તે પોતાની સેના સાથે નદીપાર તો થયો પણ તેણે પોતાના મનમાં જૂદોજ નિશ્ચય કરેલો છે અને તે કોઇને જાહેર કરતો નથી. તે પોતાની સેનાને સાથે લઇને નિઃશબ્દ આરાકાનના રાજાના તંબુ તરફ ચાલ્યો. ચારે તરફ પહાડ છે. વચમાં પહાડી ભૂમિ છે. એ પહાડી જમિનના મધ્ય ભાગમાં રાજાનો તંબુ આવેલો છે. તેમાં સૌ કોઇ નિર્ભયપણે સુતા છે. તંબુની આસપાસ તાપણાં સળગે છે. તેના પ્રકાશમાં દૂરથી એ જગ્યાનો કૈંક વિશેષ આભાસ પડે છે. પહાડ ઉપર ગાઢ જંગલ આવેલું છે. એ જંગલની વચ્ચે થઇને રાજ-ધરની સેના સાવધાનતાપૂર્વક પહાડની બીજી તરફ નીચે ઉતરવા લાગી. વર્ષાનું પાણી જેમ પહાડ ઉપરથી ઢળી ઢળીને નીચે પડે તેમ હથીઆરબન્ધ સિપાઇઓ અંધારી રાતમાં જ્યાં ત્યાંથી નીચે પડવા લાગ્યા. જ્યારે બધાએ ઉતરી રહ્યા ત્યારે ધીરે ધીરે તંબુ તરફ તેઓ જવા લાગ્યા. ત્યાં પહોંચતાંજ પાંચે હઝાર માણસોએ " હર હર મહાદેવ " એવી સામટી ગર્જના કરી મૂકી. એ શબ્દોથી જાણે રાજાનો નાનો તંબુ ફાટી ગયો. તંબુમાં સુતેલાઓ " શું છે? શું ! " એમ કહેતા સફાળા ઉઠીને બહાર નીકળી આવ્યા. કેટ-લાકને એ દુઃસ્વપ્ન લાગ્યું; કોઇકે ભૂતનો ઉત્પાત સમજ્યા અને

કોઇક તો બબુચક જેવા ચૂપ થઇને ઉભા રહ્યા.

રાજાને સહેલાઇથી બન્દીવાન કરવામાં આવ્યો. રાજાએ કહ્યું:– " મને કેદ કરવાથી કે મારી નાંખવાથી લડાઈ બંધ પડશે નહીં. મારા પછી તરતજ મારા સૈનિકો મારા ભાઇ હામચૂ પામૂને રાજા બનાવતાં લડાઇ જેમ ચાલે છે તેમજ ચાલશે. છતાં પણ હું હાર સ્વીકારીને સન્ધિપત્ર લખી આપું છું. મારાં બન્ધન છોડી નાંખો."

રાજધરને તો એજ જોઇતું હતું. આરાકાનના રાજાએ પરાજય સ્વીકારીને સન્ધિપત્ર લખી આપ્યું. હાથીદાંતનો બનાવેલો એક અતિમૂલ્ય મુકુટ, પાંચસો મણિપુરી ઘોડા અને ત્રણ મોટા હાથી ઉપહાર તરીકે આપવામાં આવ્યા. આ પ્રકારે અનેક વ્યવસ્થા કરતાં કરતાંમાં પ્રાતઃકાલ થયો. સૂર્ય ભગવાન્ દેદીપ્યમાન થયા. અંધારી રાતમાં જે લોકો ભૂતનો ઉત્પાત માની બેઠા હતા તેમને હવે સમજાયું કે એ તો મનુષ્ય–ઉત્પાત જ હતો! આરાકાનની આખી સેના શરમિંદગીમાં પડી જઈ, પસ્તાવા લાગી. ચારે તરફ મોટા મોટા પહાડ સૂર્યપ્રકાશમાં જાણે એ સેનાની લજ્જા નિહાળતા ચૂપકીદીથી ઉભા રહ્યા છે.

રાજધરે આરાકાનના રાજાને કહ્યું; "હવે ઢીલ ન કરશો. તરત જ યુદ્ધ બન્ધ કરવાનું હુકમનામું કાઢો. પેલીપાર ત્રિપુરાની સેના સાથે જે ભયંકર લઢાઇ શરૂ કરી દેવાઇ છે, તે રોકો."

આરાકાનના રાજાએ સત્વર યુદ્ધ બંધ કરવાના હેતુથી એક આજ્ઞાપત્ર લખ્યું. તે સાથે સેનાપતિ ઉપર મોકલી આપ્યું. એ દૂતની સાથે થોડીક સેના પણ મોકલવામાં આવી.

(૮)

જે વખતે પ્હો બરોબર ફાટયો નહતો, તે વખતે યુવરાજ અને ઇન્દ્રકુમારે સેનાને બે વિભાગમાં વહેંચીને પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફથી આરાકાનની સેના ઉપર હુમલાઓ કરવા માંડયા. રૂપ નારાયણ હજારીએ સેનાની સંખ્યા ઓછી જોઇને કહ્યું:—"આપણી સાથે પાંચ હજાર સૈનિકો વધુ રાખ્યા હોત તો કાંઇ ચિન્તા રહેત નહીં."

ઇન્દ્રકુમાર:—"ત્રિપુરારિ ભગવાનની કૃપા હશે તો આટલીજ સેનાથી જીતીશ. અને જો તેની કૃપા નહીં હોય તો આપણે જરૂર સંકટમાં ફસીશું. ત્રિપુરાવાસીઓ જેટલા ઓછા મરે તેટલા ઠીક. શંકરની કૃપાથી આજ આપણે અવશ્ય જીત મેળવીશું." એમ કહીને ઇન્દ્રકુમારે "હર હર મહાદેવ" ના નિનાદ સાથે જોરથી પોતાના ઘોડા ઉપર સવાર થઇને શત્રુઓના ઉપર હુમલો કર્યો. તેના તીવ્ર ઉત્સાહથી તેના સૈનિકોમાં ચારે પાસ ઉત્સાહ ફેલાઇ રહ્યો. ઉષ્ણ કાલના દિવસોમાં દક્ષિણ દિશાનો પવન ફૂંકાતાં જેમ ઘરનાં છાપરાંમાં આગ વિશેષ જોશથી ફાટી નીકળે છે તેમ તેની સેના ઉત્સાહ પામીને દોડવા લાગી. તેની ગતિને કોઇ રોકી શકયું નહીં, દુશ્મનોનો દક્ષિણ બાજૂનો મોરચો તૂટયો. બન્ને બાજૂની સેના સામસામી થઇ ગઈ, તરવાર અને બરછીઓનો ઉપયોગ શરૂ થયો. ખેતરમાં જેમ ઘાસ કાપવામાં આવે તેમ ફટાફટ શત્રુ સેનાનાં શિર ધડથી કપાઇને જૂદાં થવા લાગ્યાં. પણ ઇન્દ્રકુમારના ઘોડાએ દગો દીધો. તેનો પગ કપાઇ જવાથી તે જમિન ઉપર પડી ગયો. ઇન્દ્રકુમાર પણ તેની સાથે પડયો, ચારે બાજૂ ધાંધલ મચી રહ્યું. પણ ઇન્દ્રકુમાર સ્ફુર્તિથી પાછો ઉઠયો અને એક બીજા અશ્વ ઉપર સ્વાર

થઇને બમણા જોશથી શત્રુઓની વચમાં ઘૂમવા લાગ્યો. સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકતી તેની તરવાર શત્રુ–સેનાના લોહીથી રંગાઇને વધુ દેદીપ્યમાન જણાવા લાગી. ઇન્દ્રકુમાર વારંવાર “ હર હર મહાદેવ ” ના પોકાર જગાવતો હતો. તેનું પ્રબલ સાહસ જોઇ મગસેના તેની ઉપર હલ્લો કરવાને સાહસ કરી શકી નહી. શત્રુઓએ હવે એક પ્રપંચ રચ્યો. તેઓ ઇન્દ્રકુમારની સેના આગળથી દૂર ખસી ગયા અને યુવરાજના સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. મગસેનાના બળ આગળ યુવરાજની સેના ટકી શકી નહીં. તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ. કોણે કઈ તરફ જવું, તેની સમજ પડી નહીં. તે નાસવા લાગી. તેને રોકવા માટે યુવરાજે અને ઇશાખાંએ બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ વ્યર્થ. પાસેજ ક્યાંક રાજધરની સેના છુપાઇ રહી હશે તેને મદદ માટે બોલાવવાને ઇશાખાંએ વારંવાર રણશિંગડું ફૂંક્યું પણ રાજધરની સેનાના આગમનનાં કાંઇ લક્ષણ જણાયાં નહીં.

ઇશાખાં ગુસ્સે થઇને કહેવા લાગ્યાઃ—“ તેને બોલાવવો નિરર્થક છે. તે આવા કટોકટ વખતે જાણી જોઇને બહાર આવશે નહીં.” તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને પશ્ચિમ તરફ મ્હોં રાખીને જલ્દી જલ્દી નમાજ પઢવા લાગ્યા. આખરે પોતે મરવા માટે તૈયાર બનીને, જાણે પોતાનો દેહ છેજ નહીં એમ માનીને ઘણી વીરતાથી શત્રુઓ સાથે લઢવા લાગ્યા. ચારે તરફથી મૃત્યુ જેટલું તેને ઘેરવા લાગ્યું તેટલુંજ જાણે યુવાનીનું જોશ તેમના શરીરમાં પ્રવેશવા લાગ્યું.

ઇન્દ્રકુમાર શત્રુની સેનાને ખૂબ હેરાન કરીને વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો ફરતો હતો ત્યાં તેણે જોયું કે યુવરાજનું લશ્કર પાછું નાસી જાય છે. તરતજ તે સૈનિકો પાસે ગયો અને તેમનામાં ઉત્સાહ

આણીને તેમને પાછા લડવા માટે તેડી લાવ્યો. પણ યુદ્ધનો રંગ બગડી ગયો હતો. યુવરાજનાં થોડાંક માણસો રંગ પડ્યા વિના અહીં તહીં શત્રુ સેના સાથે લડતાં હતાં. પાછા આવેલા લશ્કરીઓ તેમને કાંઇ મદદ રૂપ થઇ પડ્યા નહીં. એ વખતે રાજધર તરફથી મદદ આવી પહોંચે એવી તીવ્રેચ્છા પ્રદર્શિત થઇ અને 'બ્યુગલ' વારંવાર વગાડવામાં આવ્યું; પણ તેનો કાંઇ પ્રતિઉત્તર મળ્યો નહીં.

આ સમયે એકાએક જાણે મન્ત્રવત્ સૌ ખચકી ગયા. મગ-જાતિની સેના જ્યાં હતી ત્યાંજ ચિત્રવત્ ખડી થઇ રહી. આરાકાનના રાજાની સેનામાંથી સન્ધિની પતાકા લઇને કેટલાક સૈનિકો આગળ આવ્યા. આરાકાનના રાજાએ પોતાની હાર કબુલ રાખી છે, એ જાણીને ત્રિપુરાસેના હર્ષથી કુદકા મારવા લાગી. 'હર હર મહાદેવ'નો ગંભીર કલરવ જાણે આકાશપટને હચમચાવી રહ્યો. મગસૈનિકો ભારે આશ્ચર્યથી એક બીજાનું મ્હોં જોવા લાગ્યા.

(૯)

રાજધર જ્યારે જીતનો ઉપહાર લઇને પોતાના ભાઇઓની છાવણીમાં આવ્યો ત્યારે તે ખૂબ હસતો હતો. અટ્ટહાસ્યથી તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં. તેણે ઇન્દ્રકુમારને હાથીદાંતનો મુકુટ દેખાડીને કહ્યું:—"જો ભાઇ, યુદ્ધની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ બનીને મેં આ બક્ષિસ મેળવી છે!"

ઇન્દ્રકુમાર ક્રુદ્ધ થઇને બોલ્યો:—યુદ્ધ! યુદ્ધ તેં ક્યારે કર્યું? યુદ્ધની પરીક્ષા તેં ક્યારે ઉત્તીર્ણ કરી? એ બક્ષિસ તારી નથી. એ મુકુટ યુવરાજ પહેરશે!"

રાજધર—"તે હું જીતીને લાવ્યો છું! આથી પહેલાં તે મુ-

કુટ હું પહેરીશ અને તે પછી બીજું કોઇ ભલે પહેરે.”

યુવરાજઃ—“ રાજધર ખરૂં કહે છે. એ મુકુટ રાજધરનેજ મળવો જોઇએ.”

ઇશાખાંએ ચીડાઇને રાજધરને કહ્યુંઃ–“ તારી હોશિયારી તો ખૂબ વધી પડેલી જણાય છેઃ એ મુકુટ પહેરીને તું ત્રિપુરાના લોકો આગળ જઇશ? તું સેનાપતિની આજ્ઞા ભંગ કરીને લડાઇમાંથી નાસી ગયો હતો, એ કલંક આ મુકુટની અંદર છૂપાવી નહીં શકાય. તું એક ભાંગેલુ હાડકું માથા ઉપર બાંધીને પછી દેશમાં આવજે. તારા શિર ઉપર એજ શોભશે.”

રાજધરઃ—“ ખાં સાહેબ, હવે તો તમારા મોંમાંથી ખૂબ વાતો ફુટી નીકળતી જણાય છે! મેં યુદ્ધમાંથી નાસી જઇને તમારા પ્રાણ બચાવ્યા નહોત તો તમે આટલી વાર જીવતા ક્યાંથી હોત? એની કૈં ખબર છે?

ઇન્દ્રકુમારઃ—“ જયાં હોત ત્યા હોત. પણ કાંઇ લડાઇથી ડરીને કોઇ જગ્યાએ છૂપાઇ બેસત તો નહીં?

યુવરાજઃ—“ ઇન્દ્રકુમાર, તું ન્યાયની રીતે બોલતો નથી. તારે સત્ય વાત કહેવી જોઇએ. રાજધર ન હોત તો આજ આપણા ઉપર વિપત્તિ વાદળજ ધસી પડત.”

ઇન્દ્રકુમારઃ—“ ભાઇ, તમે આ શું કહો છો? રાજધર આપણી સાથે આવ્યો ન હોત તો કાંઇ હાનિ થાત નહીં. આ મુકુટ તેના વિના હુંજ જીતી લાવ્યો હોત. રાજધર આ મુકુટ ચોરી કરીને લાવ્યો છે. હું એ મુકુટ યુદ્ધમાં જીતીને લાવ્યો હોત અને આપને જ પહેરાવત. હું પોતે તો પહેરતજ નહી.”

યુવરાજે પોતાના હાથમાં મુકુટ લઇને રાજધરને કહ્યું: " ભાઇ, તેંજ આજે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. તું ન હોત તો આજ અમારી શી દુર્દશા થાત તે કહી શકાતું નથી. આટલી થોડી સેનાથી અમે શું કરી શકત? હું મારે હાથે જ આ મુકુટ તને પહેરાવું છું." એમ કહીને યુવરાજે મુકુટ તેને પહેરાવ્યો.

આ જોઇને ઇન્દ્રકુમારનું કાળજું જાણે ચીરાઇ ગયું. તે બૂમ પાડીને કહેવા લાગ્યો કે—" મેં તમારી સાથે રહીને તમારા દેખતાં રણાંગણમાં યુદ્ધ કર્યું છે, છતાં મારી જરાકે પ્રશંસા નહી અને રાજધરે રાતની વખતે જઇને મુકુટની ચોરી કરી તેનાં ખૂબ વખાણ! શું મેં રણભૂમિમાં જરાકે કાયરપણું દાખવ્યું છે? જરાકે આરામ પણ લીધો છે? ભાઇ, તમે શું જોઇને રાજધરને આટલો બધો વખાણો છો? રાજધર શિવાય શું કોઇ પણ તમને સંકટમાથી ઉગારત નહી?"

યુવરાજે ક્ષુબ્ધ થઇને કહ્યું " ભાઇ, હુ મારા પરાભવની વાત કરતો નથી. તેં તો—"

ઇન્દ્રકુમાર યુવરાજની વાત સાંભળવા ઉભો રહ્યો નહીં અને ઘણોજ ગુસ્સે થઇને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ઇશાખાંએ યુવરાજને કહ્યું " યુવરાજ, મુકુટ કોઇને પણ અર્પણ કરવાનો તને અધિકાર નથી. હું સેનાધિપતિ છું. મારી ઇચ્છા હશે તેને હું એ મુકુટ આપીશ." એટલું કહીને ઇશાખાંએ રાજધરના માથા ઉપરથી મુકુટ ઉતારી લીધો અને યુવરાજને પહેરાવવા તેની તરફ તેઓ આગળ વધ્યા—

યુવરાજે તરત જ કહ્યું "નહીં; એ મુકુટ હું ધારણ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી—"

ઈશાખાં: "જો તું નહીં પહેરે તો કોઇથી પણ તે પહેરી શકાશે નહીં." એમ કહીને તેણે પોતાના પગની ઠોકર મારીને મુકુટને કર્ણફુલી નદીના જળમાં ફેંકી દીધો! એ પછી કહ્યું "રાજધરે યુદ્ધના નિયમોનો ભંગ કર્યો છે. આ મુકુટ લાવવા માટે તે સજાને પાત્ર થયો છે."

(૧૦)

ઇન્દ્રકુમાર પોતાની સેના લઇને જતો રહ્યો. યુદ્ધ પુરૂં થયું, એમ જાણીને યુવરાજની સાથે સેના પોતાના તંબુઓ સમેટી લઇને દેશમાં પાછી ફરવાની તૈયારીઓ કરી રહી છે. એ સમયે સહસા એક વિઘ્ન નડયું.

ઇશાખાંએ જ્યારે મુકુટ નદીમાં ફેંકી દીધો ત્યારે રાજધરે મનમાં ને મનમાં કહ્યું ઠીક છે. હું બતાવીશ કે મારા વિના તમારો ઉદ્ધાર શી રીતે થશે?

રાજધર પોતાના મામાના દીકરા પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો:- "ધુરંધર, મુકુટ જે જગ્યાએ ગયો છે તે જ કર્ણફુલીના જળમાં, મારા યુદ્ધનો જય પણ હું વિસર્જન કરીશ."

ધુરંધર—શું જીતીને ફરી હારીશ?

રાજધર—હા, આ વખતે હારીને જીતીશ. ઇન્દ્રકુમારના અહંકારને ધુળમાં મેળવી દીધા સિવાય હું પાછો ફરીશ નહિં. મારા હાથની જીત એ નહીં સ્વીકારે! જોઉં છું કે, આ વખતે એ પોતે, એકાએક કેમ કરીને જીતી શકે છે!

ધુરંધર—ભાઈ, એટલો બધો નિશ્ચિંત ન થતો—દૈવવશાત્ એ

કદાચ જીતી પણ જાય! ખરી વાતમાં ખાર શો? યુદ્ધવિદ્યા ઇન્દ્રકુમાર સારી રીતે શીખ્યો છે.

રાજધર—ઠીક છે, એ બધા વિચાર પછીથી થશે. અત્યારે તારે એક કામ કરવું પડશે. આરાકાનરાજ સૈન્ય લઇને કાલે સહવારે જ ચાલ્યા જવાના છે. વાત એવી છે કે, જ્યાં સુધી તેઓ ચટ્ટગ્રામની સીમા પાર કરીને ચાલ્યા ન જાય ત્યાં સુધી, તેમના સેનાધિપતિઓ આપણી છાવણીમાં કેદ રહે! ને છાવણી ઉપાડે તે પહેલાં જ, આજ રાત્રે તું છાનોમાનો મારો કાગળ તેમની આગળ લઇ જજે.

ધુરંધર—કાગળમાં શું લખ્યું છે તે, મારે જાણવું જોઇએ. કેમકે, કદાચ એકાદ બે વાત કહેવાની જરૂર પડે તો, એથી કરીને તે પ્રમાણે કહીને, કામ પૂરૂં કરીને આવી શકું.

રાજધર—મેં લખ્યું છે કે, હું અપમાનિત બન્યો છું. અને તેથી મેં મારા ભાઇઓ પાસેથી વિદાય લીધી છે. મારૂં પાંચ હજારનું સૈન્ય લઈને, હું ઘેર ચાલ્યા જવાનું બહાનું કાઢી, દૂર ચાલ્યો જઇશ. ઇન્દ્રકુમાર પણ ભાઇ ઉપર રીસ કરીને ચાલ્યો ગયો છે. સૈનિકો પણ, યુદ્ધ પતી ગયું એમ જાણીને, પાછા ફરવાને તૈયાર થઈ રહ્યા છે—આવી તકે આરાકાનરાજ જો એકાએક આક્રમણ કરે તો, તેથી ત્રિપુરાનો સૈન્યનો નિશ્ચય પરાજય થાય.

ધુરંધર—પરાજય તો થશે,—પણ ત્યાર પછી? શું પણ છેવટે 'હાય' 'હાય' કરીને મરીશું નહીં કે? જો કદિ આગ લગાડવી હોય તો, પ્રથમ પોતાના ઘરને સંભાળીને પછી જ લગાડવી જોઇએ.

રાજધર—મને સાવધાન કરવાને માટે, મારે બીજા કોઇની બુદ્ધિની જરૂર નથી. તું તારે તૈયાર થા—જોજે કે આ બાબતમાં કોઈ

પણ કશું જાણવા ન પામે—આપણા સૈનિકો પણ! કદી કોઇને સંદેહ આવ્યો તો, બધુંએ ધુળમાં મળી જશે!

ધુરંધર—જો રાજધર, મને સાવધાન કરવાને માટે પણ બીજા કોઇની બુદ્ધિની જરૂર નથી—તું નિશ્ચિંત રહે.

(૧૧)

ઇન્દ્રકુમાર સ્વતંત્ર થઇ જતો રહ્યો. યુવરાજ જ્યાં દેશમાં પાછો ફરતો હતો ત્યાં શત્રુએ એકાએક તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. રાજધર ક્યાં ગયો તે જણાયું નહી. યુવરાજ પાસે ૩૦૦૦ માણસો જ બાકી છે. આ સ્થિતિમાં ઇશાખાંએ કહ્યું—યુવરાજ, અલ્લાનું સ્મરણ કરો! આજ ઘણો સખ્ત સમો આવ્યો છે.

યુવરાજ—સખ્ત શાનો, ખાં સાહેબ! ભગવાનની ઇચ્છા થાય ત્યારે મરવું પણ સખ્ત નથી, બચવું પણ સખ્ત નથી—સઘળું સહજ છે!

ઇશાખાં—મહારાજ તમને બધાને મારા હાથમાં સોંપીને નિ-શ્ચિંત હતા; અને એટલાજ માટે મારાસામે આક્ષેપ થાય છે! નહીં તો યુદ્ધક્ષેત્રમાં મૃત્યુ—એ તો લગ્ન-શૈયાની નિદ્રા છે. યુવરાજ, તમે નાસવાનો યત્ન કરો—યુદ્ધનો ભાર મારા ઉપર ભલે રહ્યો.

યુવરાજ—તમે મારા અસ્ત્ર-ગુરૂ; અને તમારે મોંયે આવો ઉપ-દેશ! એ ઘટતું નથી! તે સિવાય બીજો રસ્તો પણ ક્યાં નથી? મરવાને માટે જેવી સારી તક આજે મળી છે તેવી નાસવાને માટે નથી. હે હરિ! બીજી તારે હાથ છે.”

ઇશાખાં—પણ ભાઈ, હૈયામાં એક પ્રકારની આગ સળગે છે. ઇન્દ્રકુમાર રીસે ભરાઇને દૂર ચાલ્યો ગયો; તેના એ અપરાધની શિક્ષા

આપવાને માટે, ઘણે ભાગે હું જીવતો રહી શકીશ નહીં.

યુવરાજ—જો આપ કદી જીવતા ન રહેવા પામો તો, સેનાપતિજી, એના કરતાં એની સજા, વિશેષ કઈ? એ તમને પિતાતુલ્ય ગણે છે.

ઇશાખાં—યા અલ્લા! એ વાત ખરી છે. ભાઇ, આજ મને જણાય છે કે, મને સમય નહિં મળે; પણ, જો કદી તમને તક મળે તો એને કહેજો કે, ઇશાખાં જો જીવતો રહ્યો હોત તો, તને સજા આપત-પણ, મરણ પહેલાં તને તે પણ ક્ષમા કરી છે! બસ, હવે વખત નથી—જાઉં છું ભાઇ. એકવાર ભેટી લઈએ આવ.

એટલું કહીને ઇશાખાંએ યુવરાજને આલિંગન કર્યું અને કહ્યું: "ભાઇ, હું અલ્લાને હાથ તને સોંપું છે. તે તારૂં રક્ષણ કરો"

યુવરાજ-ખાં સાહેબ, આટલા બધા દિવસોમાં, મેં આપના કેટલા બધા અપરાધ કર્યા છે? એ સર્વ માફ કરતા જાવ!

ઇશાખાં-ભાઇ, હું તને જન્મ-કાળથી જ જોતો આવું છું. કોઇ દિવસે તેં કોઇ પણ અપરાધ, જમે થવા દીધો નથી. તરતને તરત જ બધા, નિકાસ કરી નાંખ્યા છે-આજ હું માફ કરૂં એવું કશું બાકી નથી. તારો નિર્મલ પ્રાણ, કદિ અલ્લા આજે લઇ લે તો, એના સ્વર્ગોધાનમાં કોઇ પણ ફુલની પાસે, તે મ્લાન થશે નહિં!"

થોડીવાર પછી ઇશાખાંએ પુન કહ્યું:-"હવે વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. ચાલ આપણે ઉત્સાહથી શત્રુ સાથે લઢીને દેહ વિસર્જન કરીએ."

એટલું કહીને ઇશાખાંએ શત્રુસેનાનું જે બાજુએ ઓછું સૈન્ય હતું તે તરફ વેગથી પોતાનો અશ્વ દોડાવ્યો. ત્રિપુરાની સેના નાસ-

વાનો કોઇ માર્ગ ન જોઇને, મરવાની જરાકે દરકાર ર્ક્યા વિના, દીવાના સૈન્યની માફક યુદ્ધ કરવા લાગી. ઇશાખાંએ બન્ને હાથમાં બે તરવારો લીધી હતી. તેની વીરતા જોઇને શત્રુસેના ચકિત થઈ ગઇ. કોઇની હિમ્મત ન હતી કે તેની સામે જઇને તેને કેદ કરવા યત્ન કરે. કોઈ પણ શત્રુ તેની આગળ ખડો રહી શક્યો નહીં. આખરે શત્રુઓએ થોડેક દુર જઈને ત્યાંથી તેના ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડયો. રણભૂમિ સમિપ એક નાનું સરખું પાણીનું વ્હેણ હતું તેનું પાણી લોહીથી લાલ બની ગયું.

ઇશાખાં દુશ્મનોના દળમાં ઘુમતા ઘુમતા એક પહાડના શિખર સુધી પહોંચી ગયા. એ સમયે એક તીર અચાનક તેમના શરીરમાં ભોંકયું. તે 'અલ્લા' નું નામ દઇને ઘોડા ઉપરથી નીચે પડી ગયા. ફરી ઉઠવા પામ્યા નહી!

યુવરાજના ઘુંટણમાં એક તીર પેસી ગયું. પાઠમાં પણ એક તીર વાગ્યું. તેના હાથીનો મહાવત માર્યો ગયો. હાથીને પણ બાણ વાગ્યાં, જેથી તે ગાંડાની માફક ગમે ત્યાં દોડવા લાગ્યો. આખરે નાસતો નાસતો તે હાથી સૈન્યથી વિખુટો પડી ગયો. યુવરાજે તેને પાછો ફેરવવાને બહુયે યત્ન ર્ક્યા પણ નિરર્થક. યુવરાજને પોતાને પડેલા ઘામાંથી હવે રૂધિર વહેવા લાગ્યુ. કર્ણફુલી નજદિક હાથી જઇ પહોંચ્યો; તે વખતે યુવરાજ પોતાને થયલા જખમથી મૂર્છિત થઇને હાથી ઉપરથી નીચે પડી ગયો.

(૧૨)

રાત્રિનો સમય છે. ચન્દ્રમા ઉદિત થઇ ગયો છે. બીજા દિવસોએ રાત્રે ચન્દ્રમાનો જે પ્રકાશ મેદાનની હરિત ભૂમિ ઉપરનાં અનેક

પ્રકારનાં નાંના નાના જંગલી ફુલો ઉપર પડતો હતો તે આજ સહસ્રશઃ મનુષ્યોનાં કપાયલાં હાથ, પગ, મસ્તક અને નિર્જીવ શરીરો ઉપર પડી રહ્યો છે. સ્ફટિક સમાન જે સ્વચ્છ જળમાં ચંદ્રમાનું પ્રતિબિંબ નાચ્યા કરતું હતું તેમાં આજ મરેલા ઘોડાઓની લાશોની લાશો પડેલી છે. એ સ્રોતનું જલ આજ તદ્દન રક્તમય બની ગયું છે. દિવસે મધ્યાન્હ કાલના તડકામાં જે સ્થલે મૃત્યુનું ભયંકર નૃત્ય થઇ રહ્યું હતું, દિવસે જ્યાં ભય, ક્રોધ, નિરાશા અને હિંસાના તરંગની લહરીઓ છાઇ રહી હતી, જે રણભૂમિનું સ્વચ્છ આકાશ શસ્ત્રાસ્ત્રોના ઝણઝણાટથી, અશ્વોના હણહણાટથી, ઉન્મત્તવત્ સેનાના રૂદ્રરૂપ કિલકિલાટથી, ઘાયલ થયલાંઓના આર્તનિનાદથી, અને રણ શૌર્ય ચઢાવનારાં વાજિત્રના હમહમાટથી જાણે મથિત થઇ રહ્યું હતું, તે આજ આ ચાંદનીની અગાધ શાન્તિમાં વિષાદ ધારણ કરીને જાણે સુઇ રહ્યું છે. અને જાણે મૃત્યુની નૃત્ય-લીલા જામી ગઇ છે. રણાંગણરૂપ આ મોટી નાટકશાળાનાં પાત્રો જાણે પોતપોતાના વેશ ભજવી રહીને હવે નિદ્રિત થઈ ગયાં છે. ઉત્સવનું અહીં નામ નથી. સર્વત્ર ભયંકરતા અને નિઃશબ્દતા છવાઇ રહી છે. એક તરફ ઊંચા પહાડોની વિસ્તૃત છાયા અને બીજી તરફ ચન્દ્રમાનો પ્રકાશ દેખાઇ રહ્યાં છે. એ ચાંદનીમાં ક્યાંક ક્યાંક મોટા મોટાં વૃક્ષ દેખાય છે. તે પોતાની ડાળીઓ ચોતરફ ફેલાવીને જાણે રણભૂમિની બીભત્સતા ઢાંકવા માટે અન્ધકાર કરવા મથે છે.

ચન્દ્રકુમાર લડાઇના સર્વ વૃત્તાંતથી માહિત થઇને યુવરાજનો શોધ કરવા આવ્યો છે. યુવરાજ કર્ણફુલી નદીને કિનારે ઘાસ ઉપર પડેલા છે, બાણવ્યથાથી તે અતિપીડિત છે. તેને જ્યારે તૃષા લાગે છે ત્યારે એ નદીના જલની અંજલિ ભરીને તે પીયે છે. વચ્ચે

વચ્ચે એકદમ અચેત થઈ જતાં આંખો બંધ કરી પડી રહે છે. ઠંડો વાયુ વાઇ રહ્યો છે. કલકલ નિનાદ કરતી નદીનું જલ નિરન્તર વહ્યું જાય છે. મનુષ્ય એક પણ નથી. ચારે તરફ પહાડના પહાડ! શૂન્યાકાર જંગલ જાણે ખાવા ધાય છે.

ઇન્દ્રકુમાર શોધ કરતો કરતો જ્યારે અહીં આવ્યો અને યુવરાજને અચેત અવસ્થામાં પડેલો જોયો, ત્યારે વિદીર્ણ હૃદયે તેણે "ભાઇ!" એ શબ્દોચ્ચાર કર્યો. હા! પણ એ કરૂણ સ્વરનો તેવો જ પડઘો જાણે આકાશ પાતાલ કંપીને કાઢતાં હોય તેમ પાછો આવ્યો. ચન્દ્રમાણિક્ય એ શબ્દ શ્રવણ કરતાં કંઇક હોંશમાં આવ્યો. તેણે કહ્યું "કોણ? ભાઇ કુમાર? આવ ભાઇ!"

ઇન્દ્રકુમાર પોતાના મોટા ભાઇના બન્ને બાહુપાશની વચમાં બદ્ધ થઇને એક બાલકની પેઠે મુક્ત કંઠે રૂદન કરવા લાગ્યો.

કલુષિત મંદ સ્વરે ચન્દ્રમાણિક્યે કહ્યું:—ન રો બાપુ! ન રો. તારૂં રૂદન દેખી મારૂં હૃદય ચીરાઇ જાય છે. બન્ધુ! છેલ્લીવાર તનેજ નિહાળવા ખાતર હું પ્રાણ ટકાવી રહ્યો છું. મારા ઉપર તને રોષ ઉપજ્યો હતો? શું તારો રોષ લઇને હું મરી જાઉં? નહીં. હવે મેં તારૂં મુખ જોયું. તારો પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો. તારા મનનો રોષ હવે જતો રહેલો જણાય છે. હાશ! હું એજ ચહાતો હતો. હવે મને કોઇ વાતની ચિન્તા નથી. હે ભગવન્! હવે હું તારે શરણ છું!" યુવરાજે એટલું કહીને પોતાના શરીરમાં વાગેલાં બાણ બહાર ખેંચી કાઢયાં. તીર બહાર નીકળતાં જ ઘામાંથી રક્તધારા જોશથી નીકળવા લાગી. યુવરાજની નાડી ક્ષીણ થવા લાગી. દેહમાં શીતતા વ્યાપવા માંડી. તેણે ખિન્ન સ્વરે કહ્યું "હું મરૂં છું તેનો મને શોક નથી થતો. પરન્તુ હાર મારી થઇ છે!"

ઇન્દ્રકુમારઃ " નહિ ભાઇ, હાર તમારી નથી થઇ–મારી થઈ છે. આ પરાજયના અપયશનો હું ભાગી થયો. "

ચન્દ્રમાણિક્ય પોતાનો અન્તિમ સમય આવેલો જોઇને મનમાં ઇશ્વિર–પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો " હે દયામય ! મારે માટે આ સંસારનો ખેલ હવે ખતમ થયો ! બસ, હવે મને તારી ગોદમાં સ્થાન આપ. " તેણે પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી.

પ્રાતઃકાલે જ્યારે નદીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ચન્દ્રમાનો રંગ ફિક્કો પડી ગયો, ત્યારે ચન્દ્રમાણિક્યના મુખની શોભા પણ મ્લાન થઇ ગઈ. ચન્દ્રમાની સાથે સાથેજ ચન્દ્રમાણિક્ય પણ સંસાર–સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચ્યો.

* * * *

આરાકાનના વિજયી સૈન્યગણોએ આખા ચટ્ટગ્રામને કબજે કર્યું. ત્રિપુરાની રાજધાની ઉદયપુરને પણ લુંટી લીધી. અમરમાણિક્ય નાસીને દેવઘાટ ગયો; જ્યાં તેણે આત્મહત્યા કરી. ઇન્દ્રકુમારે શત્રુ-સહ લડતાં લડતાં જ વીરોચિત ગતિ પ્રાપ્ત કરી. લડાઇમાં પીઠ દેખાડી દેશમાં પાછા ફરવું તેને પસંદ પડ્યું નહીં.

રાજધર રાજા થયો. ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરીને આખરે નદીનાં જળમાં ડુબી મુઓ. એ પછી ઇન્દ્રકુમારનો પુત્ર કલ્યાણમાણિક્ય રાજા થયો. તે પોતાના પિતા જેવા વીર કેસરી હતો. જ્યારે શાહજહાં બાદશાહે ત્રિપુરાપર હલ્લો કર્યો, ત્યારે બાદશાહી સૈન્યને પરાજિત કરનાર કલ્યાણમાણિક્ય જ હતો.

(૭)

વહાલું વતન.

ફટિક ચક્રવર્તી ગામના છોકરાઓનો મુખી હતો. એક દિવસ નદી આગળના કિચ્ચડની અંદર વહાણ બનાવવા માટે પડેલા લાકડાના ઢીમચાને તેણે ઉડાવીને નદીમાં ફેંકી દેવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પોતાની ટોળીને કહ્યું:—“ આ ઢીમચું આખું ખસેડી નદીમાં નાંખી દઇશું એટલે તેનો ધણી ગુસ્સે થશે: અને એ જોવાની ખૂબ મઝા પડશે. ચાલો, આપણે ઉડાવીએ. ” બધાને એ વાત પસંદ પડી અને તેમ કરવાનું ઠર્યું. પણ જેવું તે લાકડું ઉડાવવામાં આવે છે કે તરતજ ફટિકનો નાનો ભાઇ તેના ઉપર જઇ બેઠો. છોકરાઓ આથી ચીઢાયા અને તેને ધક્કો મારી ઉઠવા કહેવામાં આવ્યું. પણ ફટિકનો નાનો ભાઇ કહે:—“ આવી નકામી રમત શા માટે રમવી જોઇએ ? ” તે ઉઠયો નહીં. ફટિક ગુસ્સે થઇને બોલ્યો:— “ માખન, તું ઉઠીશ નહીં તો યાદ રાખજે હં, અમે તને ફટકાવીશું.”

તેના જવાબમાં માખન લાકડાની વચ્ચો વચ્ચ જઇ બેઠો.

હવે ફટિકે છોકરાઓના સરદાર તરીકે પોતાની ફરજ બજાવવાનો તથા પોતાનું માન ટકાવી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તેને આની દહેશત લાગી પણ પોતાનું અપમાન કેમ વિસરાય ? તેણે ટોળીને હુકમ કર્યો:—“ માખન ભલે બેઠો તેના ઉપર. આપણે તો એ લાકડું ગબડાવીશું જ. ”

માખન પણ હઠીલો હતો. તે ડર્યો નહીં—પોતાની જગ્યાએ બેસીજ રહ્યો. છોકરાઓ લાકડા ઉપર જોર અજમાવવા મંડયા:—

" એક, બે, ત્રણ " સરદારનો હુકમ અને લાકડું ગગડયું ! માખન મૂર્ખ ઠર્યો. ફ્રટિક હોશિયાર ગણાયો. છોકરાઓ આનન્દાવેશમાં આવી જઈ, કિકિયારીઓ પાડવા લાગ્યા; પણ ફ્રટિક જરાક પોચો હતો. માખનની હાર થવાથી તે શું કરશે, એની તેને ખબર હતી. થોડી-કજ વારમાં માખન બૂમો પાડતો ઉભો થયો. ફ્રટિકને લાતો લગાવવા લાગ્યો અને સાથે મોટેથી રડવા પણ લાગ્યો. લાતો મારી વેર વાળવાનો સંતોષ માની, તે રડતો રડતોજ ઘેર ગયો.

ફ્રટિક નદી કિનારે પાણીમાં, એક અર્ધી-ડૂબેલી નાવની કોર ઉપર, ઘાસનું તરણું ચાવતો ચાવતો, ' માતા ધમકાવશે, ' એ ભયથી વિચાર કરતો કરતો બેઠો. એ સમયે છોકરાઓ વેરાવા લાગ્યા. ભૂરા વાળવાળો, કાળી મૂછોવાળો આધેડ વયનો એક અજાણ્યો માણસ એક હોડીમાં બેસીને ત્યાં આવ્યો. ફ્રટિકને તેણે પૂછયું:— " ચક્રવર્તી ક્યાં રહે છે ? " ફ્રટિકે કહ્યું:–" ત્યાં. " પણ તે કઇ તરફ આંગળી સીંધતો હતો, એ સમજાતું નહતું. અજાણ્યાએ ફરીથી એનો એ સવાલ કર્યો. મનમોજી ફ્રટિકે બેદરકારીથી પોતાના પગ હલાવતાં હલાવતાં કહ્યું:—" જા, શોધી કાઢ તારી મેળે. " ઘાસ ચાવવાની ક્રિયા હજી ચાલુજ રહી. એટલામાં ઘેરથી એક નોકરે આવીને ફ્રટિકને કહ્યું:–" માજી બોલાવે છે. " ફ્રટિકે કહ્યું:–"હું નથી આવતો !" નોકર:—" એમ કે ? " એટલું કહીને તેણે તેને ઉચક્યો અને તેની બૂમો, લાતંલાત અને તોફાનને ન ગણકારતાં તે તેને ઘરમાં લઇ ગયો.

ફ્રટિક ઘરમાં ગયો કે તરતજ માએ ગુસ્સાથી કહ્યું:—કેમ, માખનને તું હરરોજ કેમ માર્યા કરે છે ? "

" મેં એને માર્યોજ નથી. કોણે કહ્યું કે—મેં એને માર્યો ? "

માએ મોટેથી બૂમ પાડીને કહ્યું:—" જૂઠું ના બોલ, તેંજ એને માર્યો ?"

ફ્રટિકઃ—" નથી માર્યો, એને પૂછી જુઓ જોઇએ ?"

માખને કહ્યું:–" હા, ફ્રટિકેજ મને માર્યો છે !" ફ્રટિકને એ કહેવું અન્યાયી લાગ્યું. તે એકદમ માખન તરફ ધસ્યો અને તેને પકડીને બે ધપ્પા લગાવી કહ્યું; " જુઠું બોલવા માટે આ બે ધપ્પા વધારે !"

ફ્રટિકની માતાનો ગુસ્સો હવે વધી ગયો. છોકરાઓના મુખી સાહેબને તેણે ખૂબ ફટકાર્યા. ફ્રટિકે માને ધક્કો માર્યો. માએ કહ્યું; "હરામખોર ! તારી માને પણ મારતાં શરમાતો નથી ?"

એ વખતે ભૂરા વાળવાળો અજાણ્યો ત્યાં આવી પહોંચ્યો, તેને જોતાં જ ફ્રટિકની માએ કહ્યું; " ભાઇ, આવી પહોંચ્યો કે ?"

માતા તેને પગે પડી. ભૂરા વાળવાળો તેનો ભાઇ હતો. તેનાં લગ્ન પછી તે કલકત્તેથી મુંબાઈ વહેપાર માટે ગયો હતો. તે મુંબાઇમાં હતો ત્યારે પોતાના બનેવીના અવસાનના સમાચાર તેને મળ્યા હતા. એ પછી તે આજે અહીં આવ્યો હતો અને પોતાના બનેવીના ઘરનું ઠેકાણું પૂછતો પૂછતો, જે વખતે ફ્રટિકને માર પડતો હતો તે વખતે તેના ઘરમાં આવી પહોંચ્યો હતો.

બહેન ખબર અંતર પૂછવામાં રોકાઇ. ફ્રટિક શરમાઇને ત્યાંથી સટકી ગયો.

(૨)

ભાઇએ થોડાક દિવસ બહેનને ત્યાં રહ્યા બાદ એક દિવસ બહેનને છોકરાંના શિક્ષણ વિષે પૂછપરછ કરી. બહેને કહ્યું; " ફ્રટિક બહુ રમતિયાળ છે. આળસુ અને મસ્તીખોર ભણતો નથી અને બધાંને બહુ પજવે છે. માખન બહુ સારો છોકરો છે. શાન્ત અને કહ્યાગરો છે." આથી ભાઇએ ફ્રટિકને સુધારવાનું મન ઉપર લીધું. તેણે તેને પોતાની સાથે મુંબાઈ લઇ જવાનું નક્કી કર્યું. બહેનને એ વિચાર જણાવતાં તેને એ સૂચના પસંદ પડી. મામાએ ફ્રટિકને પૂછ્યું; " તને મુંબાઇ આવવું ગમશે કે ? "

ફ્રટિક ખુશી થતો થતો બોલ્યો: " હા, ગમશે. "

માતાને કોઇક અજબ કારણથી ફ્રટિક તરફ અણગમો હતો અને બન્ને ભાઇઓ વચ્ચે પણ પ્રીતિ નહતી. માને ફ્રટિક જશે તેથી નિરાંત વળી.

ફ્રટિક મામાને હમેશાં પૂછતો: " આપણે ક્યારે જઇશું. " અને મામા હમેશાં જવાબ દેતા: " થોડાક દિવસમાં. " ફ્રટિક કોઈ દિવસ જવાના વિચારમાંને વિચારમાં આખી રાત ઉંઘ વિના કાઢતો. ફ્રટિકે મુંબાઈ જવાનું ઠર્યાથી પોતાની મોટી પતંગ, પોતાની લખોટીઓ, માછલી પકડવાની સોટી અને બીજી રમવાની વસ્તુઓ પોતાના નાના ભાઇને બક્ષિસ આપી અને જતી વખતે ભાઇ તરફ અણધાર્યું વહાલ બતાવ્યું.

ફ્રટિક મુંબાઇ પહોંચ્યો છે. મામીને તેણે પહેલીજ વખત જોઇ. જોતાં જ ઉભયને એક બીજા પ્રતિ અણગમો આવ્યો. મામી પોતાનાં

ત્રણ છોકરાંથીજ કંટાળી હતી; ત્યાં આ ચોથો બાળક તેને વળગાડ રૂપ લાગ્યો.

સંસારમાં ૧૪ વર્ષનો છોકરો જેટલો કંટાળો આપે છે તેટલો કોઇ આપતું નથી. તેનું બાળપણુ વહી ગયું હોવાથી તે બાળક ગણાતો નથી તેમજ યુવાનીમાં પ્રવેશતો હોવાથી યુવાન્ પણ ગણાતો નથી. તે બાળકની માફક વાત કરતો હોય છે તો લોકો તેને છોકરવાદજ રહ્યો એમ ઠપકો આપે છે. મોટાની માફક વાત કરે છે તો તેને અસભ્ય કહે છે. ખરૂં જોતાં તેની વાતચિત ન બાળકમાં કે ન જુવાનમાં ખપે તેવી હોવાથી તે કંટાળા રૂપ થઈ પડે છે. વળી તેનો દેખાવ પણ એ ઉમ્મરે વિચિત્ર થતો જાય છે. એકદમ આડો ને ઉભો વધી જતાં તેનાં કપડાં તેને નાનાં પડે છે. અવાજમાં કૈંક ધ્રુજારી આવી જાય છે. મોઢું બેડોળ બની જાય છે, કૈંક સાવચેતીથી કામ કરવા જતો હોવા છતાં આવડ ન હોવાથી બાળક જેવીજ ભૂલ કરી દેતાં મૂરખ ગણાય છે અને કોઇક સ્થળે ન છાજતું શરમાળપણું બતાવતાં પણ મૂરખ કહેવાય છે. બાળપણું અને જુવાની વચ્ચે ઝોલા ખાતું ૧૪ વર્ષનું વય કંટાળા સમાન છે.

આ વયમાં આવેલા છોકરાને એકદમ એવી લાગણી ઉપજે છે કે—બીજાં માણસોએ તેના તરફ વહાલ બતાવવો જોઇએ. જેઓ તેમ નથી કરતાં તેઓને તે જીવન સુધી તિરસ્કારતાં શીખે છે. જેઓ તેને ચાહે છે તેના ઉપર તે હમેશ માટે પ્રીતિ બતાવતો રહે છે. એક અજબ સંસ્કારની ભૂમિ તે ૧૪ વર્ષનું વય છે. ૧૪ વર્ષના બાળકને પોતાનું ઘર બહુ ગમે છે. તેને બીજાના ઘરમાં રહેવું પડતું નથી ગમતું. સ્ત્રીઓ જો તેને વહાલના શબ્દો કહે છે તો તે કાગ્રો બેસે

થઇ જાય છે. ઠપકો આપે છે તો તે અસહ્ય થઇ પડે છે. ૧૪ વર્ષનું વય વિચિત્ર છે.

આ વયમાં આવેલા ફટિકે, મામીને ઘેર પોતે અણગમતો પરોણો છે, એમ જોઇ લીધું. પળ પળે વગર વાંકે મામી મહેણાં મારતી. છતાં મામી તેને કાંઇ વિશ્વસનીય કાર્ય સોંપતી તો તે ઘણો ખુશ થઇ જતો અને એ કાર્યમાં એટલો બધો તલ્લીન થઇ જતો કે વખત વહી જવાનું તેને ભાન રહેતું નહીં. મામી આથી તેને ઠપકો આપીને શાળાના પાઠ કરવા મોકલતી. ફટિકને લાગતું કે—મામી તેને ચહાતી નથી. વારંવાર તે ઘરમાંથી બહાર નીકળી ખુલ્લી હવામાં જવા ઇચ્છતો. પણ તેવી જગ્યા તેને આ મોટા શહેરમાં મળતી નહીં. હમેશાં રાત્રે ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કરીને તે સુઇ જતો અને તેને લગતાં સ્વપ્ન તરંગમાં રમતો. વહાલા વતનનું મોટું મેદાન, હોડીઆમાં રમવાની નદી અને વતનના છોકરાઓની ટોળી–તેને હમેશાં યાદ આવતાં. એ બધામાં તેને પોતાની માની યાદ ઘણી જ આવતી. મા તેને મારતી, નાના ભાઇનું ઉપરાણું લેતી તોપણ તે જ માતા પાસે જવાનું તેને હવે બહુ મન થતું. એક જાતનો પશુવૃત્તિ જેવો શારીરિક પ્રેમ તેને જોઈતો ન હતો. પોતાનાપર પ્રીતિ રાખનાર પાસે પોતાને રહેવું ગમતું હતું. આવી પ્રીતિની મામાને ત્યાં ઉણપ જોવાથી તેની મનોવ્યથા વધી ગઇ હતી, સાયંકાલે જેમ વાછરડાને ગાય પાસે જવાની આતુરિત ઇચ્છા થાય છે, તેવી ઇચ્છા તેને થતી. આમ લગભગ પશુવૃત્તિવાળો પ્રેમ આ શરમાળ, બીકણ, પાતળા અને કદરૂપા બની ગયલા ૧૪ વર્ષના છોકરામાં તનમનાટ કરી રહ્યો હતો. આવા તેના વિકારની દરકાર કોઇએ કરી નહી. ફટિક આથી

મનમાં ને મનમાં બળી રહ્યો છે. તેનું ભણતર નિષ્ફળ નીવડવા માંડયું છે. તે મૂઢ જેવો બેસી રહે છે. શાળામાં મહેતાજીના હાથનો માર મુંગે મોઢે ખાયાં કરે છે. બીજા છોકરાઓ રમવા જાય છે પણ તેનું દિલ રમતમાં ગોઠતું નથી. બારીએ બેસીને દૂર–દૂર આવેલાં મકાનોનાં છાપરાં તરફ તે એકી નજરે જોઈ રહે છે.

(૩)

એક દિવસ તેણે બધી હિમંત એકઠી કરીને મામાને પૂછ્યું: " મારે ઘેર જવું છે. ક્યારે મોકલશો ? "

" રજાઓ પડશે ત્યારે. "

પણ રજાઓ તો નવેમ્બરમાં પડવાની હતી અને અત્યારે જુન માસ ચાલતો હતો.

એક દિવસ ફ્રિકની ચોપડી ખોવાઇ. ચોપડી હતી ત્યારે તેને તેમાંના પાઠ આવડતા નહીં. ચોપડી ખોવાઇ એટલે વળી ખાસ નહી આવડવાનો સંભવ હતો. શિક્ષકે દરરોજ તેને મારવા માંડયો. મામાના છોકરાઓ તેની હાંસી કરતા. આખરે તે મામી પાસે ગયો અને ચોપડી ખોવાઇ ગઈ છે, એમ કહ્યું.

મામીએ તડુકો કરીને કહ્યું: " મૂર્ખ ! મહિનામાં તું પાંચ ચોપડીઓ ખોઇ નાંખે છે એટલે હરરોજ હું કેટલી નવી ચોપડીઓ મંગાવી આપું ? " નવી ચોપડી ન મળી.

રાત્રે નિશાળેથી આવતાં ફ્રિકનું માથું દુઃખવા લાગ્યું. વરસાદની ઋતુ. ઠંડી ચઢી. શરીર ગરમ થયું. મેલેરીઅન થશે એવો

સંભવ જણાયો. પણ સ્ફટિકે મામી વઢશે, એ બીકથી પોતાના નરમ શરીરની વાત કોઇને કરી નહીં.

સવારે સ્ફટિક કયાંયે દેખાયો નહીં. પાડોશીઓને ત્યાં શોધ કરી તો પત્તો લાગ્યો નહીં. પોલિસખાતાને ખબર અપાઇ. છેક સંધ્યાકાળે પોલિસનાં માણસો સ્ફટિકને મામાને ઘેર લઇ આવ્યા. અત્યારે પણ વરસાદ પડતો હતો. રસ્તાઓમાં કિચ્ચડ બહુજ હતો. પોલિસનાં બે માણસોએ સ્ફટિકને ઉંચકયો હતો. તેનાં કપડાં પાણીથી ભીંજાઇ ગયલાં હતાં. શરીર તાવથી ગરમ હતું. આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ હતી. બદન આખું ધ્રુજતું હતું. મામાએ તેને ઉંચકીને ઘરમાં આણ્યો. ઓરડામાં સુવાડયો. અધીરી મામી બોલી ઉઠી. "આ છોકરાથી આપણે કેટલાં બધાં હેરાન થયાં ? એને શામાટે તમે ઘેર મોકલી દેતા નથી?"

સ્ફટિકે આ શબ્દો સાંભળ્યા. તેને બહુજ માઠું લાગ્યું. તે રડી પડયો. વિહ્વલ દશામાં આ બિચારો વહાલભૂખ્યો બાળક બોલ્યોઃ " મામા હું ઘેરજ જતો હતો. આ લોકો મને પાછો લઇ આવ્યા !"

ખિન્ન મન અને હૃદયની અકળામણથી દર્દ વધ્યું. તાવ ઉતર્યો નહીં, આખી રાત તેણે લવલવ કર્યાં કર્યું. મામાએ ડાકટરને બોલાવ્યો. સ્ફટિક તાવથી લાલચોળ બની ગયલી આંખો ઉઘાડીને બોલ્યોઃ " મામા, રજાઓ પડી કે ! હું ઘેર જાઉં ! "

મામાને આ શબ્દો સાંભળી રડવું આવ્યું. તેમણે સ્ફટિકનો ગરમ અને નબળો ગડી ગયલો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ તેને કહ્યુંઃ

" તને તાવ ઉતરશે એટલે મોકલીશું, ભાઇ !" મામા આખી રાત સ્ફટિક પાસે જાગ્રત દશામાં બેસી રહ્યા. સવારીમાં છોકરો લવ્યો " ઓ મા ! મને મારીશ નહીં, હું તને સામુ [illegible] છું ! "

બીજે-દિવસ! ફટિકને થોડું ભાન આવ્યું. પોતે જાણે કોઇને શોધતો હોય તેમ પથારીમાં બેઠો થઇ, આકુળવિકુળ નજરે આમ તેમ જોવા લાગ્યો. નિરાશ થયો હોય તેમ નિઃશ્વાસ નાખી પાછો પથારીમાં પડ્યો. આંખો મીચી દીધી.

મામાએ ફટિકને કહ્યું: "ફટિક, માને બોલાવવા મેં માણસ મોકલ્યું છે. મા આવશે."

સાંજ પડી ડાકટરે ગંભીર અવાજે કહ્યું "દર્દીની હાલત ઘણી જ ખરાબ છે. તેના બચવાની આશા નથી."

ફટિકની લવારી ચાલુ રહી "નિશાનીની પાસે જવાને ચાર વામ રહ્યા. હા, હવે ત્રણ વામ રહ્યા. નિશાની પાસે જવાને—"ફટિક પોતાના વતનમાં નદી કિનારે જ રમતો હતો. કદી નદીમાં પડીને તરતો નહીં. આજ તે અગાધ અને અગમ્ય સાગરમાં પડ્યો છે. તે નાવમાંથી ગબડી પડ્યો છે. બચાવનહાર માલિક વિના કોઇ નથી.

(૪)

દીવાઓ થવાની તૈયારી છે. થોડીવારમાં રાત્રિ પડશે. ફટિકની માતા તેની માંદગીના સમાચાર જાણીને ગભરાયલી દશામાં મુંબાઇ આવી પહોંચી છે. દુખથી સિસકારા મારતી, આમતેમ લથડીઆં ખાતી, તે ફટિકવાળા ઓરડામાં દાખલ થઇ. ફટિકની બેભાન દશા જોઇ માતા મોટેથી રડવા લાગી. ભાઇએ બહેનને શાન્ત કરવા વ્યર્થ યત્ન કર્યા. માતા છોકરાની પથારીમાં પડીને મોટેથી કહેવા લાગી "ફટિક, મારા વ્હાલા રત્ન, મારા પ્રાણ, મારા જીવના આરામ!"

ફટિક બેભાન દશામાં શાન્ત પડી રહ્યો છે. પહેલાં તે અકળામણથી હાથ આમ તેમ પછાડતો, હવે પછાડતો નથી. તે બોલ્યો "શું?"

માએ ફરીથી કકળાણ કરી મુકયું. "ફટિક, મારા બાપુ, મારા બેટા!" ફટિકે ધીમેથી માથું ફેરવ્યું અને કોઇના તરફ નજર કર્યા વિના બોલ્યોઃ "મા, છેવટે રજાઓ પડી છે!"

(૮)

બાળ–વિધવા.

મારી પાડોશણ બાળવિધવા હતી. વૃત્તરહિત શેફાલિકાની પેઠે તે કોઇ અન્તઃપુરની ફૂલશય્યાને માટે નહી, પરંતુ દેવપૂજાને માટે આ સંસારમાં રહી ગઇ હતી. હું મનમાં ને મનમાં તેની પૂજા કર્યા કરતો હતો. બીજા કોઇ ભાવથી હું તેની તરફ જોતો હતો કે નહી, એ બતાવવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારો પ્રિય મિત્ર નવીનમાધવ પણ એ સંબંધમાં કંઇ જાણતો નહોતો. મારા મનના ભાવોને એ પ્રમાણે ગુપ્ત અને એટલા માટેજ નિર્મળ રાખવાનો મને કાંઇક ગર્વ પણ હતો.

પરંતુ મનનો વેગ પહાડી નદી જેવો છે. તે પોતાના જન્મ–શિખર પર સ્થિર રહેવા ઇચ્છતો નથી; કોઇ પણ પ્રકારે તે બહાર નીકળવાની ચેષ્ટા કરે છે અને કૃતકાર્ય ન થાય તો મનને દુખ પહોંચાડે છે. હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે કવિતાદ્વારા મારા હૃદયના

ભાવો પ્રકાશિત કરૂં; પરન્તુ કુંઠિતા લેખિનીએ આગળ વધવા સાફ ના પાડી.

આશ્ચર્યની વાત એ બની કે બરાબર એ વખતે મારા મિત્ર નવીનમાધવને પણ કવિતા કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઇ. બિચારો ભારે આપત્તિમાં ફસી ગયો. છંદ અને માત્રાનું કાંઇ પણ જ્ઞાન ન હોવા છતાં તેણે પાછો પગ ભરવાની ઇચ્છા કરી નહીં. આ જોઇ હું અવાક બની ગયો.

આખરે નવીને એ વિષયમાં સહાયતા અને સંશોધનને માટે મારૂં શરણુ લીધું. કવિતાનો વિષય નવો નહોતો તેમ જુનો પણ નહોતો. પ્રિયતમા પ્રત્યે પ્રેમીની કવિતા હતી. મેં હસીને પુછ્યું: "કેમ મિત્ર એ કોણ છે ?"

નવીને વાત ઉડાવી દીધી. તેની કવિતાઓનું સંશોધન કરતાં મને બહુ મઝા પડવા લાગી. એ કવિતાઓ દ્વારા હું તેની કાલ્પનિક પિયતમા પ્રત્યે મારા રૂદ્ધ આવેગનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો. એ બચ્ચાંની મુરગી હંસનું ઇંડું મેળવી જે રીતે તેને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપીને બેસે છે, તે રીતે હું પણ નવીન માધવના ભાવોને મારા હૃદયના સઘળા ઉત્તાપથી દબાવી બેઠો. નવીનની કવિતાનું સંશોધન હું એટલું કરતો હતો કે તેમાં લગભગ પંદર આના મારા તરફથી મેળવી દેતો.

નવિન વિસ્મિત થઇને કહેતો—"બરાબર, આવીજ વાત કહેવા હું પણ ઇચ્છતો હતો; પરંતુ કળા ન આવડવાથી ભાવો દર્શાવી શકતો નહોતો. તું આ સઘળા ભાવો ક્યાંથી લાવ્યો ?"

હું કવિની રીતે ઉત્તર આપતો—' કલ્પનાથી. ' કેમકે નીરસ

કલ્પના, એ એક સત્ય છે. મુખ સત્ય ઘટનાના ભાવ–સ્રોતને બંધ કરી દે છે; પરંતુ કલ્પના તેના માર્ગને ખુલ્લો કરે છે.

નવીન કાંઇક વિચાર કરી મોટી ગંભીરતાથી કહેતો–હું પણ એજ જોઉં છું!" ઠીક છે!" વળી ફરીને કેટલીકવાર પછી કહેતો– "ઠીક છે! ઠીક છે!"

એક દિવસ નવીને કહ્યું–"કવિતાઓનો મોટો ભાગ તું લખે છે, માટે તારાજ નામથી તે પ્રકટ થવી યોગ્ય છે."

મેં કહ્યું–"ના, એમ નથી. હું તો એમાં થોડો જ ફેરફાર કરૂં છું."

ધીરે ધીરે નવીનને પણ એવોજ વિશ્વાસ બેસી ગયો.

(૨)

જ્યોતિષી જે રીતે નક્ષત્રોના ઉદયની અપેક્ષાથી આકાશની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, તે રીતે હું પણ પાસેના મકાનની બારી તરફ વારંવાર જોયા કરતો હતો, એ વાત છુપાવી શકતો નથી. કદી મારો તે દૃષ્ટિક્ષેપ સાર્થક પણ થઇ જતો હતો. ભાગ્ય દેવીના: :શાપથી બ્રહ્મચારિણી બનેલી એ રમણીની સૌમ્ય મુખશ્રી સાથે પ્રતિબિંબિત બની એક શાન્ત અને સ્નિગ્ધ જ્યોતિ મારા સઘળા ચિત્તક્ષોભને પળ માત્રમાં દૂર કરી દેતી હતી.

પણ તે દિવસે મેં એકાએક શું જોયું? મારા ચંદ્રલોકમાં પણ શું હજુ સુધી ઉત્તાપ છે? ત્યાંની જનશૂન્ય સમાધિમગ્ન ગિરિ–ગુહાઓનો સઘળો અગ્નિદાહ શું હજુ સુધી મોક્ષપદને નથી પહોંચ્યો?

વૈશાખ મહિનો હતો. આકાશમાં વાદળાંઓ ચઢી આવ્યાં હતાં.

મારી પાડોશણ એ વખતે બારીમાં એકલી ઉભી હતી. એ દિવસે મેં તેની આંખોમાં ચારે તરફ ફેલાએલી નિબિડ વેદનાનાં ચિહ્ન દેખ્યાં છે–મારા ચંદ્ર લોકમાં હજુ સુધી ઉત્તાપ છે. હજુ સુધી ત્યાંના નિઃશ્વાસ ઉષ્ણતાથી પરિપૂર્ણ છે. તેની આંખોની વ્યગ્રતા—વ્યાકુળતા કેવી કાતર જણાય છે! ભયકંપિત પક્ષીની પેઠે તે બહુ વેગથી ઉડે છે, પણ તે સ્વર્ગની તરફ નહીં,–મનુષ્યના હૃદયની તરફ ઉડે છે

બસ, એ વખતથી મારા માટે મારા ચિત્તને સુસ્થિર રાખવાનું કઠિન થઇ ગયું; હવે કેવળ કવિતાઓના સંશોધનથી તૃપ્તિ થતી નહોતી. કોઇપણ પ્રકારે કૈં કામ કરવાને માટે હું ચંચળ થઇ રહ્યો.

સંકલ્પ કર્યો કે બંગદેશમાં વિધવાવિવાહનો પ્રચાર કરવાને માટે કૈં બાકી રાખવું નહીં. કેવળ ભાષણો અને લેખોથીજ નહિં, પરન્તુ ધનથી પણ મદદ કરવાને માટે તૈયાર થવું.

નવીન મારી સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યો. તે બોલ્યો–" ચિર-વૈધવ્યમાં એક પવિત્ર શાંતિ છે. એકાદશીની ક્ષીણ જ્યોત્સ્નાલોકિત સમાધિભૂમિની પેઠે તેમાં એક વિલક્ષણ રમણીયતા છે. વિવાહની સંભાવના માત્રથી એ સર્વનો નાશ થઇ જશે. "

એ સઘળી કવિત્વની વાતો સાંભળીને મને ક્રોધ ઉપજતો. દુકાળના દિવસોમાં જે માણસ નિર્ધનતાથી ભૂખે મરી રહ્યો છે, તેની સામે ખાદ્ય વસ્તુઓ ઉપર ઘૃણા પ્રકટ કરવી અને ફૂલોની સુગંધી તથા પક્ષીયોના ગાનથી તેનું પેટ ભરવાની કોશિશ કરવી એ મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું છે ?

મેં કહ્યું—' ભાઇ, ચિત્રકાર અને શિલ્પી લોક કહે છે કે કળા-

શિક્ષિત દૃષ્ટિથી બળી ગયેલા મકાનમાં પણ ઘણું સૌન્દર્ય દેખાય છે; પરન્તુ મકાનને એવી રીતે જોવા માત્રથી કામ નભી શકતું નથી. તેમાં વાસ કરવાની જરૂર પડે છે. અને તેથી શિલ્પી ગમે તે કહે; પરંતુ મકાનને મરામત જરૂરી છે. વૈધવ્ય વિષે તું તો દૂર બેઠો બેઠો કવિતા કરવા ચાહે છે; પરંતુ તેની અંદર આકાંક્ષાપૂર્ણ માનવહૃદય પોતાની વિચિત્ર વેદના સાથે વાસ કરી રહેલું છે, એ પણ તારે જાણવું આવશ્યક છે.'

નવીને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી, મારી સઘળી વાતો માની લીધી.

એક અઠવાડીઆ પછી નવીને આવીને કહ્યું;—' જો તું મને મદદ કરે તો હું વિધવા વિવાહ કરવા માટે તૈયાર છું.'

એ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થયો. નવીનને હૃદય સાથે ચાંપીને મેં કહ્યું—' જે ખર્ચ થશે તે હું આપીશ.' નવીને સંતુષ્ટ થઇ, પોતાની સઘળી હકીકત મને કહી સંભળાવી.

મને માલુમ પડયું કે નવીનની પ્રિયતમા કાલ્પનિક નહોતી તે કેટલાક દિવસોથી એક વિધવા ઉપર પ્રેમ કરતો હતો; પરંતુ તે વાત તેણે કોઇની પાસે પ્રકટ કરી નહોતી. જે માસિક પત્રમાં મારી કવિતાઓ નવીનના નામથી પ્રકાશિત થતી હતી, તે માસિક એ વિધવા મંગાવતી હતી. કવિતાઓ વ્યર્થ જતી નહોતી. મેળાપ કર્યા સિવાય હૃદય ખેંચવાનો એ સુંદર ઉપાય મારા મિત્રે ખોળી કાઢયો હતો.

પરન્તુ નવીને કહ્યું કે "મેં કોઇ ગૂઢ વિચારથી એ કામ કર્યું નહોતું. હું જાણતો હતો કે વિધવા લખતાં વાંચતાં જાણતી નથી. વિધવાના ભાઇના નામથી પત્રની એક નકલ હું વિના મૂલ્યે પ્રતિમાસ મોકલ્યા કરતો હતો." મનને શાન્ત રાખવા માટે તે એક

પ્રકારનું દીવાનાપણુંજ હતું. નવીન વિચારતો હતો કે દેવને ઉદ્દેશીને હું પુષ્પાંજલિ આપી ચૂક્યો છું; તે જાણ્યે અજાણ્યે ગ્રહણ કરે અથવ ન કરે ! !

વિધવાના ભાઇની સાથે નવીને જે બન્ધુત્વ જોડયું હતું, તેમાં નવીનની કેવી મતલબ હતી તે આ ઉપરથી જણાશે. જેની ઉપર કોઇ વહાલ કરે છે, તેના બન્ધુબાંધવોની સાથે પણ તેને સારો મેળ રાખવો પડે છે. ભાઇની માંદગી વખતે નવીનને એ ભાઇની બ્હેન સાથે શી રીતે મુલાકાત થઇ, એ બહુ લાંબી વાત છે. નવીનની લગ્નની દરખાસ્ત સાંભળી, વિધવા પ્રથમ તો રાજી ન થઇ; પરંતુ આખરે નવીને મારી સઘળી યુક્તિઓનો પ્રયોગ કરી, તેનાં આંસુઓ સાથે પોતાની આંખોનાં બે ચાર જળબિન્દુઓને મેળવી, તેનું મન મનાવી લીધું. વિધવાનાં સગાં—સંબંધીઓને પૈસાની જરૂર હતી એ વાત પણ નવીને મને કહી સંભળાવી.

મેં સઘળી વાત સાંભળ્યા પછી કહ્યું—" જોઇએ તેટલા પૈસા લઇ જા. "

નવિન બોલ્યો—" લગ્ન પછી મારા પિતા મારૂં ખર્ચ પાંચ-છ મહિના સુધી જરૂર બંધ કરી દેશે. તે વખતે અમારા બન્નેના ખર્ચને માટે પણ કંઇક ઉપાય કરી આપવો પડશે. "

મેં તેનો કાંઇ પણ જવાબ ન આપતાં એક ચેક લખી આપ્યો; પછી ધીમેથી કહ્યું—' નવીન ! હવે તો તેનું નામ—ઠામ મને બતાવ ? મનમાં કોઈ પણ જાતનો ભય રાખીશ નહીં. હવે હું તેને ઉદ્દેશીને કવિતા નહીં કરૂં; અથવા જો કરીશ તો તે તેના ભાઈ પાસે ન મોકલતાં તારી પાસે મોકલી દઇશ. '

નવીને કહ્યું—' મને હવે કોઈ બાબતનો ભય નથી. વિવાહ કરવાના કારણથી વિધવા શરમાય છે અને લજ્જાથી તે અત્યંત કાતર બની ગઈ છે; તેથી તેણે તારી સાથે એ સંબંધમાં આલોચના કરવાની મને મના કરી દીધી છે; પરંતુ હવે નામ છૂપાવવું ઠીક નથી. તે વિધવા તારી પાડોશણ છે કે જે ઓગણીસમા નંબરના મકાનમાં રહે છે. '

હત્—પિંડ જો લોઢાનું ' બોઇલર ' હોત તો તે વખતે તત્કાળ એ ફાટી જાત !

મેં પૂછ્યું—' લગ્ન માટે હવે તેની અસંમતિ નથી ? '

' અત્યારે તો નથી. '

' શું કવિતા વાંચીને તે આટલી બધી મુગ્ધ થઇ ગઈ ? '

' કેમ ? મારી કવિતાઓ શું કાંઇ જેવી તેવી હતી ? '

મેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું—" ધિક્કાર ! " પરંતુ ધિક્કાર કોને ? તેને, મને, કે વિધાતાને ?